

ՆԱԲԻՆԻՍԻՆ
ԽՍԻԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

ԱԲԳԱՐՈՒ ԶՐՈՅՅԸ

Մ Ո Վ Ս Է Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Խ Ո Յ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Մ Է Ջ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ի Է .

ԱՐԳԱՐՈՒ ԶՐՈՅՑԸ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1897.

9(47.925)

4-36

04 SEP 2011

AUG 2007

ԱՐԳԱՐՈՒ ԶՐՈՅՑԸ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՊԵՏՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Ա. ԿԱՐՐԻԷՐ

ՈԼՍՈԼԳԶԱԿԵՍ յՈԼՍՈԼՄԱՐԱՆԻ ԱՐԵԼԵԼԵԱՆ ԿԵՆՈՎԱՆԻ
ԼԵՂՈԼԱԳ, ՕԺԱՆՈՎԱԿ-ՎԱՐԻՇ ՈԼՍՈԼՄԱՐԱՆԻ ԲԱՐՕՐԱԳՈՅՆ
ՈԼԱՄԱՆԳ Ի ՊԱՐԻՍ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԳԱՐՐԻԷԼ Վ. ՄԵՆԷՎԻԺԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵ.

Վ. Ի. Ե. Ն. Ն. Ա.

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1897.

1002
4744

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԵՑԻՈՅ ՔՆՆԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՏՄԵՄԻ ՔԸՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Եղած չէ հայ մատենագիր մը, որ թէ իւր ան-
ծին, թէ իւր կենաց եւ թէ իւր գործունէութեան (= մա-
նաւանդ գրական երկասիրութեանց) նկատմամբ այն-
չափ քննադատութեան առիթ տուած ըլլայ ինչպէս
Մովսէս Խորենացին: Եւ շատ իրաւամբ, վասն զի իրմէ
յառաջ գրող հայ մատենագիրները մասնական դէպ-
քերու վրայ կը գրեն, իսկ իրմէ վերջն եկողները կը
հիմնեն իրենց պատմութիւնը գրեթէ ամբողջովին հայ
«Պատմահօր», վրայ: Քննադատ դարու մէջ կ'ապրինք,
քանաւոր են ուրեմն Մ. Խորենացոյ նկատմամբ եղած
հետազօտութիւններն, որոնց բովերն անշուշտ սպառած
չեն: Սակայն հարկ է որ քննադատներու մէջ երկու խումբ
զանազանենք՝ իբր իրարու հակառակ կողմնակցութիւն-
ներ, մին՝ աւելի ազգային, քննադատութիւններ կը գրէ,
քայց միշտ կէտ նստատակի ունենալով ցոյց տալ Մ. Խո-
րենացոյ ծշմարտախօսութիւնը, ուստի եւ՝ իւր Պատ-
մութեան ստուգութիւնը: Բայց կայ կէտ մը, որ անու-
շադրութեան կը մատնուի. հայ պատմագիրը դատել
ուզած է այս խումբը՝ նոյն իսկ սյու պատմագրին խօս-
քերով, ուրեմն ներքին ցուցումներով: Այս ալ՝ ստոյգ
է, պատմաքննութեան մէկ եղանակն է, սակայն այն
ատեն միայն ստոյգ ապացոյց կը համարուի, եթէ նոյն
իսկ իւր մէջ հակառակախօս չըլլար, կամ աւելի ըսենք,
ընդհանուր պատմութեան հետ համեմատած ժամա-

նակ, առիթ չունենայինք հաստատելու, որ ճշմարտասիրութենէ աւելի նպատակաւոր ձգտում ունի պատմագիրը, որ է փառաւորել իւր ազգը՝ ընդհանրապէս, եւ Բագրատունիները՝ ի մասնաւորի:

Երբ պատմութեան դիպաց մէջ գործողներու անուններն եւ ազգն կը փոխուի ի շնորհս ազգային զգածմանց եւ «ազգասիրութեան», այն ատեն ի զուր է ճշմարտասիրութիւն, ստուգութիւն որոնել:

Երբ (ինչպէս առաջիկայ գործոյս մէջ պիտի տեսնենք) օտար թագաւոր մը (Աբգար) Հայոց թագաւոր կը ներկայանայ, առանց միտ դնելու թէ ուրիշ կողմանէ հաստատութիւն չկայ իրապէս Հայոց թագաւոր ըլլալուն, բնական է թէ տարակոյսներ ծնանին. բայց երբ այս թագաւորն հայացընկերո՞ւ ջան ու ծիգ կը տեսնուի՝ — ոչ թէ պատմական փաստերով, այլ վայրկենական կերպով երկդիմի բառերու անմիջապէս հայ զգեստ մը ձեւելով, «հիւսիսէն հարաւէն» ենթադրութիւններ խճողելով եւ ի կողմս հայո՞ւթեան մեկնելով, — բնական է թէ տարակոյսն փոխուի — կասկածի. իսկ երբ այսպիսի փորձեր յաճախեն եւ պատմագրին ընդհանուր նկարագիրը կազմեն — այն ատեն կասկածն ալ վերջ կ'առնու եւ — — կամ «անճիշդ մատենագիր», եւ կամ «նպատակաւոր խաբուսիկ» անունը, կը շնորհուի պատմագրողին: Մ. Խորենացի՝ անուրանալի է թէ իբր պատմագիր՝ բայց աւելի վիպագիր, զրած է ամբողջական պատմութիւն մը, որ այսչափ դարեր ուղղութիւն տուած է ազգային պատմչաց. բայց միշտ եղած են եւ անձինք՝ որ, թէպէտ ո՛չ իւր աղբիւրները գիտէին, եւ ո՛չ մասնական դէպքերու ստուգութիւնը կրնային գուշակել, սակայն շվարանեցան տարակոյս, կասկած եւ նաեւ տեսակ մը — անհաւատութիւն ցուցընելու Խորենացւոյ պատմաճին նկատմամբ:

Բայց երկրորդ խումբն է, որ 20 տարիէ ի վեր կը ջանայ զՄ. Խորենացի իւր բուն գոյներովը նկարագրել, եւ թէպէտ երբեմն չափազանցութեամբ «ստախօս, խարդախ ծերունի», եւ այլն, անունները կու տայ, սակայն ասոնք պատահական են, բուն արժէքը կը մնայ հաստատուն, որ է՝ մանր հետազօտութիւններով ցոյց տալ, որ Խորենացի իբր ձգմարիտ պատմագիր՝ չունի այն արժէքն, զոր ազգայնոց եւ օտարաց կողմանէ ցայժմ կը վայելէր: Գուտշմիդ՝ թէպէտ չափազանց, քայց շատ սուր, տեսութիւններ ըրած է այսմ մասին, որուն ի պատասխանի տրուած գրուածներուն մէջ, կարելի չէր չտեսնել առաջին խմբին յատուկ պաշտպանութեան եղանակն, այսինքն — ազգասիրութիւն եւ միշտ ազգասիրութիւն: Ուղեցոյց եղաւ Գուտշմիդ այս նկատմամբ իւր յաջորդաց եւ հետզհետէ չափակեցան թէ օտարներէն եւ թէ ազգայիններէն շատերը, որ այս ուղղութեամբ սկսան նայիլ Մ. Խորենացւոյ վրայ: Եւ զարմանալին է՝ 10—15 տարւան միջոցին մէջ՝ առաջին խումբն ալ շատ մը կէտերու մէջ զորոնք ցայսօր թերեւս պաշտպանել ջանար, այսօր այլազգ կը մտածէ Խորենացւոյ վրայ . . . :

Բայց երկրորդ խմբին նոր ուղղութիւն քացաւ Պարիսի արեւելեան լեզուաց վարժարանի՝ ասորերէնի եւ հայերէնի ուսուցիչն՝ Ա. Կարրիէր. որ 1891էն ի վեր, սկսաւ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան աղբերաց քննութեամբ զբաղիլ: Իւր այս նկատմամբ հրատարակած երկասիրութեան առաջին մասին մէջ՝¹ համառօտիւ

¹ Ueber die Glaubwürdigkeit *եւն*, Լայպցիգ 1873:

² Moïse de Khorène et les Généalogies patriarcales, Paris, 1891. (Derenbourg) *տես* «Հ. Ամսօր», 1891, նոյ. 345.:

Ը

յիշած է նախ Եւսեբ. Բրոնիկ. եւ Մար-Աբասայ՝ եւ Ափրիկանոսի ժամանակագրութեան խնդիրը. իսկ երկրորդ մասին մէջ մանրամասն քննութեան առած է Ա. Գրոց նահապետաց ծննդաբանական ցուցակները՝ մինչեւ Աբրահամ, նինոս — Արա: Հետեւութիւն մը հանելուզեց, որ Մ. Խորենացոյ պատմութեան համար շատ կարեւորութիւն պիտի ունենար, այսինքն թէ Մար-Աբաս եւ Խորենացի միեռանոյն անօն է²: Բայց շտուգուեցաւ:

(Իբր նամակ) գրած երկրորդ յօդուածին մէջ Մ. Խորենացոյ նոր աղբիւր մը ցոյց կու տայ «Սեղաւորոսի վարք»ը (Vita Silvestri)³: Առաջին յօդուածին մէջ դեռ Մ. Խորենացոյ թուականը կը դնէր 460—80, քայց այս աղբեր գիտէն ետքը՝ անկարելի կը համարի նոյն թուականը, եւ կը ստիպուի ակելի եւս վար իջեցընել: Իսկ Բ. Գրոց 2Ը. գլխուն համար աղբիւր ցոյց կու տայ «Բարսղի վարք»ը (Vita Basilii):

Այսուհետեւ մտած է աղբերաց հետազօտութեան մէջ եւ հետզհետէ այլեւայլ Սրբոց վարքեր, Մարտիրոսաց վկայաբանութիւններ կը յայտնուին, եւ որովհետեւ Մ. Խորենացի զասոնք շատ եւ ստէպ գործածած է, ուրեմն անոնցմէ յետսագոյն է ժամանակաւ:

¹ Տես այս կարեւոր անօին նկատմամբ Պրոֆ. Կարրիէրին ըրած մէկ գիտը, որուն վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն տուած է «Հ. Ամս. » ի մէջ, 1897 Յունուար, 1—5, եւ պիտի շարունակուի:

² Այս երկասիրութեան քննադատութիւնը տես «Հ. Ամսօր.» 1891. Նոյ. էջ 345: Նոյնպէս ընդարձակ խօսած են Արձագանգ 1891. Թ. 26, 27, 29, 31. — Բազմափեպ 1891. Հոկտ. — Մշակ 1891. Թ. 108՝ իբր քննադատութիւն Արձագանգի մէջ տպուած թարգմանութեան:

³ Տես «Հ. Ամս.» 1892. Օգոստ. էջ 250:

Իսկ Բ. գրոց 2Գ. գլխուն մէջ Կոստանդիանոսի նկատմամբ ըստւածին տարակուսողը թող համեմատէ յունարէն բնագիրն, որ իբր աղբիւր ցոյց է տրուած:

«Վարք Երասնէրոյն Սեղրեատրոսի Հռովմայ Հայրապետի», վկայաբանութիւնն իբր աղբիւր ցոյց տուած ժամանակը կը կարծէր Կարրիէր թէ, բնագիրը Ե. դարու վերջի տարիներէն յառաջ չի կրնար ըլլալ: Սուրբիաս Վարդ. Պարոնեան² քանադատութիւն մը գրած է այս տեսութեան, այսինքն, ոչ թէ Սեղրեատրոսի վարքը գործածելուն՝ այլ յռանարեան գործածելուն դէմ: Սակայն ի զուր փնտռեցինք Պրոֆէսորին կարծեաց դէմ անվիճելի ապացոյցներ: Պարոնեանի մի միակ ցուցումն է թէ Մ. Խորենացոյ լեզուն «անժըխտելի Ե. դարուն է»: Գիտնական վարդապետին կարծեաց դէմ գրեց արդէն ինքնին Պրոֆ. Կարրիէր³ որ նորայրի մէկ նամակէն յորդորուելով, կերպաւորեց իւր դատավճիռը, բայց — — նոյն իսկ ընդդէմ Մ. Խորենացոյ: Յառաջ կը կարծէր Պրոֆէսորն, որ ստուգիւ Խորենացին գործածած ըլլայ յունարէն թարգմանութիւնը, իսկ հիմայ քանի որ Սոկրատայ պատմութեան կից գտնուեցաւ հայերէն թարգմանութիւնը, աւելի ետ մղելու ստիպուեցաւ Մ. Խորենացոյ պատմագրութիւնը. այսինքն՝ փոխանակ ուղղակի բնագիրը գործածելու, գործածած է ուրեմն, կ'ըսէ, Մ. Խորենացի արդէն ընդմիջարկեալ յաւելուածներով ճոխացած⁴ հայ թարգմանութիւնը, որ հարկաւ պատմագրութենէն յառաջ գրուած է, ուրեմն քանի մը տարի ալ վար կ'իջնայ

1 *Stu* Ill. Chr. Mart. lecti, Triumphii, Par. 1660, էջ 258.

2 «Հ. Ամս .», 1892. նոյ. էջ 343—46:

3 *Stu* «Հ. Ամսօր .», 1892, էջ 373:

4 Եթէ ինքնին ճոխացուցած չէ Մ. Խորենացի:

Ժ

ինքնին պատմագրութեան ժամանակը: Արդէն՝ «Միաբան», ստորագրութեամբ՝ ուրիշ գիտնական մըն ալ կը հաստատէր անուղղակի թէ Կարրիէրի ծամբան շատ մոլորական չէր, ըստ որում՝ «Գոլտշմիդի վերջին կարծիքները Մ. Խորենացու Պատմութեան գրութեան ժամանակի մասին հետզհետէ նոր փաստեր են գտնում. առանց քիչ թէ շատ յոռջ եւ որոշակի ապացոյցների գոյութեան՝ հակառակը պնդելու համար», (էջ 372). եւ ինքն ալ նոր աղբիւր մը ցոյց կու տայ՝ Չիաւիթ Անյաղթ, եւ հետեւեալ կարճ քայց զօրաւոր պատճառն յառաջ կը բերէ ցոյց տալու Խորենացւոյ՝ յետին դարուց (Է. Ը.) գործ ըլլալը. «Որչափ ինձ յայտնի է՝ Դաւիթ Անյաղթի գրութիւնները մինչեւ Զ. դարի վերջերը՝ կամ նոյն իսկ մինչեւ եօթներորդ դար յայտնի չէին հայ մատենագրութեան մէջ, եւ ահա՛ Խորենացի մի հատուած ունի փոյս առած Դաւթի Սահմանաց Գրոց»:

Ինչպէս հետագայ տողերով եւ մանաւանդ նոր աղբիւրներով պիտի տեսնենք, չկայ «յոռջ եւ որոշակի», ապացոյց մը զՄովսէս Խորենացի Ե. դարու մատենագիր համարելու: Լեզոնի փաստը՝ զոր Պարոնեան յառաջ կը բերէ, իբր ամբարտակ գործածած են առաջին խմբին պատկանողները, քայց օտարալեզու գիտնական մը, շատ դժուարաւ կրնայ այս փաստին զօրութեան կամ տկարութեան թափանցել: Ըստ մեզ Մ. Խորենացւոյ լեզուին Ե. դարու չըլլալն այնպէս ապահով է, որ վարկաւարագի հայեացք մը բաւական է համոզուելու համար: Վիեննական դպրոցն երբեք զՄ. Խորենացի զԵղիշէ, զՓարպեցի, զԳլակ եւն եւն, ոսկեդարեան համարած չէ, թէպէտ քաջ հայկաբանն, մանաւանդ Եղիշէն: Իսկ Խորենացւոյ մէջ կը նշմարուէր միշտ երկու կերպ գրչութիւն, մին՝ ըստ բաւականի մարուր, իսկ

1 Տես «Հ. Ամսօր», 1892, էջ 370—72:

միւսն՝ յատուկ յետադարեանց: Ըստ պատահման քանանք 362 էջը (տպ. վ. 1827): «Այլ ասացուք, թէ էր աղագառ կոչի նա Մանեայ այրը: Քանզի էր կին ոմն Մանեայ անուն յընկերաց սրբոց հոփսիմեանցն, որպէս զնունէ վրաց վարդապետոհի, որ ոչ շուժափեաց հետեաւ նոցա ի գալն առ մեզ, գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, քնակեցաւ, եւն եւն: Ահաւասիկ ոսկեդարու կամ Ե. դարու անյատուկ բառեր՝ էր աղագառ, վարդապետոհի, հետեաւ, գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, եւն. հետեաւ թէպէտ ոսկեդարու մէջ ալ կը գտնենք (4 անգամ), բայց արդէն այսչափ քիչ գործածութիւնը տարակուսելի կ'ընէ իւր հինգերորդ դարու նկարագիրը: Բայց բուն Խորենացոյ լեզուն է հետեւեալը. «էջ 129. «Ոչ ոհնիմք ասել, իմաստուն կամ անհանժար առտուսն լինել մեզ հիւսն պատկանաւոր, կամ ոչ զայնոսիկ (տես ուր ինկեր է իւր «բան», գոյականը) այժմ ուրեմն զկնի հեղոհաւելով բանս, զկարեւորսն եւ մերոյս արժանի շարագրոթեանս»: Ա՛յս յետադարեան լեզու է: Եւ ոմանք կ'ուզէին որ այսպիսի լեզու մը գրողը թարգմանած ըլլայ եւ զԵւսեբիոս: Անշուշտ եթէ լեզուին նկարագրին լաւ մտադրութիւն ընէին, պիտի հասնէին այս եզրակացութեան. ըստ որում Եւսեբիոսի թարգմանութեան լեզուն ընտիր է, եւ արդ Մ. Խորենացի կրնար այնպէս ազնիւ լեզուաւ գրել, եւ որովհետեւ Մ. Խորենացոյ մէջ կայ Եւսեբիոսի թարգմանութենէն մասեր, ուրեմն քնական հետեւութեամբ Խորենացի փոխ առած է Եւսեբիոսի հայ թարգմանութենէ: Ահա ինչ եզրակացութեան հարկ էր յանգիլ, եւ ինքնին զտնուած կ'ըլլար այն աղբիւրը՝ որմէ օգտուած է Խորենացի, եւ սակայն — միշտ ազգասիրութեամբ — թող տուած ենք այս առաւելութիւնն օտարներու...: Կը կրկնենք. լեզուի ցուցումն ոչինչ է, մինչեւ որ համո-

զակեր պատճառներով այս լեզուին Ե. դարու ըլլալն չապացուցուի, որ ըստ մեզ — անհնարին է ապացուցանել:

Դառնանք մեր նիւթին: Մէկ հետքին կը յաջորդէ երկրորդը. ուստի քանի որ մանրակրկիտ խուզարկութեամբ սկսաւ զբաղիլ Կարրիէր աղբերաց քննութեան, ահա ետեւէ ետեւ նորեր կը գտնէ, որոնց մէկ մասը հրատարակեց 1893ին՝ եւ քնաքսանն է «Մ. Խորենացի եւ Պարթեւաց ծագումը», «Մ. Խորենացի եւ Ժամանակագրութիւն Մաղաղասայ» (յոյն պատմագիր որ կը հասնի մինչեւ 565, քայց կարելի է աւելի ուշ յօրինուած ըլլայ): Այս նկատմամբ կը գրէր Պրոֆ. Մառ.² «Կարրիէրի այս յօդուածում թառակաւնացողիչ կերպով ապացուցուած է որ հայ բնագրի համեմատուած հատակտորները յունականից կախում ունին, սակայն Խորենացու Մաղաղասից կախում ունենալու վերաբերեալ փաստերն անբաւարար են»: Եւ սակայն ցայժմ հակառակը չապացուցուեցաւ. իսկ թէ Մ. Խորենացի եւ Մաղաղաս մի եւ նոյն հասարակաց աղբիւրէ առած են, պէտք է ստուգել. որովհետեւ արդէն Կարրիէր այս առարկութեան առջեւն առած է, երբ կը գրէ թէ «ենթադրութիւն մըն է առանց հիման»:

1894ին կը հրատարակէր Կարրիէր «Մ. Խորենացի եւ Պրոկոպիոս», անուամբ յօդուածը՝, յորում այս եզրակացութեան կը յանգի, թէ «Խորենացի գործածած է Պրոկոպիոսէն յետնագոյն խմբագրութիւն մը, եւ վեր-

¹ Տես «Հ. Ամսօր.» 1893, Ապրիլ, էջ 116, 134, 178:

² Տես «Հ. Ամս.» 1894, Փետր. 55 եւ յաջորդք...:

³ Նորագոյն աղբերք Մ. Խորենացույ, Վիեննա, 1894, էջ 29:

⁴ Տես Նորագոյն աղբերք Մ. Խ. Վիեն. 1894, էջ 33—43, եւ կամ «Հ. Ամս.» 1894, էջ 53—67:

ջինս չէ կանուխ քան Չ. դարուն կէսերը . . .» (էջ 42):
 «Նունէի նկատմամբ» վրացի աղբիւր մը գործածելը
 նոյն պէս կ'ապացուցանէ Պրոֆ. Կարրիէր¹:

Ահա Պրոֆ. Կարրիէրի խուզարկութեանց արդիւն-
 քը, որ ինչպէս վերն ակնարկեցինք, աւարտած չեն, վասն
 զի բեղմնաւոր հող մըն է Խորենացոյ պատմագրութիւնը,
 միշտ կարելի է նոր եւ օգտակար գիւտեր ընել²:

Պրոֆ. Փէտտէր լիուլի հաստատութիւն կու տայ
 Կարրիէրի գիւտերուն եւ կը շնորհաւորէ զինքը, եւ կը
 համարի թէ Ե. դարուն ապրող Մովսէս եպիսկոպոսին
 անուամբ «յեռնագոյն մատենագիր մը» (այս պատ-
 մական հօր անունը) գործածած եւ «Մովսէս Խորենա-
 ցոյ անուամբ շատ մը գործեր հրատարակած է, որ
 իբր թէ Ե. դարէն եղած ըլլան³», եւ մանաւանդ յա-
 ջորդ տողերով կը յայտնէ այն ինչ որ արդէն Կարրիէր
 աղբերաց քննադատութեամբ լռելեայն ըսել կ'ուզէ. «Սա-
 կայն հաստատուն կը մնայ այն որ Մովսէս իւր աղբիւր-
 ները բոլորովին կամայականօրէն կերպարանափոխ
 կ'ընէ եւ իւր գաղափարները կը մուծանէ անոնց մէջ⁴»:

Ահա թէ ինչպէս կը խորհի այս գիւտերուն վրայ
 երկրորդ խումբը: Եւ կարծենք, այսչափ ցուցմանց առ-

¹ Տես այս նկատմամբ «Հ. Ամս.» 1894, Յունիս 178:

² Արդէն ուրիշ գիտնական մըն ալ 1894ին ցոյց
 կու տար թէ Մ. Խորենացի կը հետելի Եւսեբիոսի փա-
 մանակագրութեան. տես Albrecht Wirth, aus orien-
 talischen Chroniken, Frankfurt, 1894, էջ 44, (տ. «Հ.
 Ամս.» 1895, Յունուար էջ 3:)

³ Տես Kirchenlexicon, herausg. v. Hergenröther
 u. Kaulen, Freiburg, VIII. հատ. 1893, հմտ. «Հ. Ամս.»
 Դեկտ. 371—75, եւ Փէտտէր, Theolog. Quartalschrift
 Tübingen, 1893, Պրակ II, էջ 350—51:

⁴ Անդ, էջ 373:

ջել անկարելի է Յ. դարու Մովսէսի պատմական շնորհ
 հաստատուն պահել: սէտք ենք երկուքէն մէկն թողու-
 նիլ: կամ Յ. դարուն գրուած է մեր առջեւ ունեցած
 Մովսէս Խորենացին, այլ է. Ա. դարուն եւ անիւն Ետքը,
 եւ կեղծանուն հեղինակէ մը իր Յ. դարու երկասիրու-
 թիւն ներկայացուած է, եւ կամ պատմական, իրական,
 հաստատուն, «յուրի եւ որոշակի» ապացոյցներ յա-
 ուաջ բերել: Թողունք մեր պատմագէտներն որ որոնեն
 այս մեր պահանջած իրական փաստերը, եւ անցնինք
 քանի մը ծանօթութիւններ տալու «Մ. Խորենացւոյ մէկ
 նոր աղբիւրն վրայ»:

ՆՈՐ ԱՂԲԻԻՐԸ

Նոր աղբիւրն է «Արգարու գրոյցը Մովսէս Խո-
 րենացւոյ Պատմութեան մէջ» զոր հրատարակեց Պրոֆ.
 Կարրիէր 1895ին¹, որուն հայերէն թարգմանութիւնը
 տուինք մաս առ մաս «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ² եւ
 այսօր առանձին գրքոյկով ի հրատարակ կը հանենք:

Մ. Խորենացւոյ պատմագրութեան եղանակին
 վրայ եւ մանաւանդ ամէն քան հայացընէրու արուես-
 տին մէջ ունեցած ճարտարութեան վրայ նոր լոյս կը

¹ Չենք յիշատակեր Պրոֆ. Խալաթեանցի վեր-
 ջին երկասիրութիւնն, որ բոլորովին կ'ապացուցանէ
 երկրորդ խմբին իրաւունք ունենալն, որչափ նոյն (ռու-
 սերէն) գրքին վրայ առած մեր ծանօթութիւնները կը
 վկայեն:

² La Légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie
 de Moïse de Khoren, par A. Carrière. Extrait du Cente-
 naire de l'École des langues orientales vivantes, Paris
 Imprimerie nationale, 1895.

³ 1896, Թիւ 2՝ էջ 33, 4՝ էջ 97, 6՝ 170, 8՝ 238,
 9՝ 263, 10՝ 305, 11՝ 325, 12՝ 367:

սփռէ այս երկասիրութիւնը, զոր յիշատակեցին ի ժամանակին ազգային թերթերն՝ եւ որուն նիւթն են Մ. Խորենացոյ Հայոց Պատմութեան Բ. գրքին ԻԴ—ԼԶ զլուխները, ուր կը պատմուին Արշամայ, Արգարու, Անանունի եւ Սանատրկոյ թագաւորութիւնները: Հեղինակին այս գործն անով աւելի նշանաւոր է, որ եզրակացութիւններէն շատերը կը թողու ընթերցողին, ըստ որում միայն համեմատութիւնը ձեռք կ'առնու:

Կը մտախոհեմք որ այս գրքոյկս գտնէ անկողմնակալ ընթերցողներ, անկողմնակալ քննադատներ, եւ խիթան ըլլայ Պրոֆէսորին՝ իւր գտած նորանոր աղբիւրներն ալ փոխով ի հրապարակ հանելու:

Հ. ԳԱՅՐԻԷԼ Վ. ՄԷՆԷՎԻՇԵԱՆ

¹ «Մուրճ», 1896, Թ. 1, էջ 116, «Արարատ», 1896, Թ. 2 եւն եւն:

ԱՐԳԱՐՈՒ ԶՐՈՅՑԸ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ
ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Յայտնի է որպիսի աղբիւրներէ փոխ կ'առնու ծերունին Մովսէս Խորենացի՝ Հայոց Տին պատմութիւնը, այսինքն իւր գրքին այն մասը՝ որ Հայոց դիւցազին՝ Հայկայ՝ Նոյի Տինգերորդ սերնդէն սկսեալ, կը հասնի մինչեւ Արշակունեաց հայ հարստութեան երկրորդ թագաւորին՝ Աղարշակայ որդւոյն՝ Արշակայ թագաւորութիւնը։¹ Պարզապէս քաղուածք մըն է, որ Աղարշակայ թագաւորութեան ժամանակ (Ք. Յ. իբր 150ին) ասորի գիտնական Մար Աբաս Կատինայի ձեռք եղած է, քաղդէական Տին մատենէ մը, որ կը բովանդակէր « զստոյգ պատմութիւն նախնեաց », եւ Աղեքսանդրի Մեծի հրամանաւ յունարէնի թարգմանուած պիտի ըլլար։ Մար Աբաս՝ Նինուէի դիւաններուն մէջ այս թանկագին յիշատակարանը գտնելով, իւր երկասիրութիւնն Հայաստան բերաւ եւ յետոյ աւելի եւս կատարելագործեց՝ Մովսէսի ըրած կոչումներու ընդարձակութենէն դատելով, Արշակունի երկու առաջին թագաւորներու պատմութիւնն աւելցրնելով։

¹ Պատմութիւն Հայոց, Ա. 9—Բ. 9։

Չորս տարի յառաջ փորձեցինք ցոյց տալ թէ Մար Աբասայ ենթադրեալ գիրքը՝ գրական կցկցանք մըն է, որ սահմանուած էր աւելի դիւրութեամբ հաւատացընել այն նոր ուղարմանալի գէպքերն՝ որ հայ ազգին կը ծանօթացուէին, եւ դարձեալ փորձեցինք հաստատել, թէ Հայաստանի դիւցազնական ժամանակներու պատմութեանց բուն հեղինակը միայն Մովսէս Խորենացի կրնայ ըլլալ:՝ Թէպէտ ըստ բաւականի տաք հակառակախօսութիւններ եւ երբեմն ըստ երեւութին գեղեցիկ առարկութիւններ եղան, բայց մեր տեսութիւնները փոխելու չյորդորուեցանք: Նորանոր վկայութիւններ եկան մեր առաջին խուզարկութեանց արդիւնքն հաստատելու, եւ այսօր աւելի ապահովութեամբ կը հաստատենք մեր եզրակացութիւնը, թէ Մովսէս Խորենացի է՝ Մար Աբաս կարին մի է՝ նոյն անվանորովիւնն է:

Երբ այսպէս կը բացատրէինք մեր միտքը, չդադրեցանք՝ Հայոց Պատմութեան հնութեան եւ վաւերականութեան համոզուած ըլլալէ զեռ կը թուէր մեզի թէ պէտք էր անոր շարագրութիւնն 460 եւ 480 տարիներու մէջ համարել, այսինքն աւանդական կարծեաց համարած գրեթէ նոյն թուականը: Բայց շուտով ետ կեցանք այս տեսութենէն: Համեմատաբար նորագոյն աղբիւրներու գիւտը՝ զորոնք ապա-

¹ Ա. Կարիէր, Մովսէս Խորենացի եւ նահապետական ազգարանութիւններ, Պարիս, 1891 (գաղղ.):

Հովապէս գործածած է Հեղինակը, թոյլ չտուաւ
 մեզի զինք այլ եւս Ե. դարու մատենագիր մը
 նկատելու. իւր աղբիւրները մանրակրկիտ ու-
 սումնասիրելով եւ ուրիշ տեղեկութիւններն ի
 բաց առնելով, եզրակացրնելու ստիպուեցանք
 թէ Հայոց Պատմութիւնն Ը. դարու առաջին
 տարիներէն յառաջ չէր կրնար գրուած ըլլալ:¹
 Միւս կողմանէ, Յովհաննէս Զ. Աթողիկոսէն
 յառաջ՝ որ իւր կենաց վերջին տարիները պատ-
 մագրեց եւ 925ին² մեռաւ, եւ ոչ մատենագիր մը
 կոչում կ'ընէ Մովսէս Խորենացիէ, եւ իւր եր-
 կասիրութիւնը չի ճանչնար: Անխաճաս կ'ըլ-
 լայ ուրեմն եթէ Հայոց Պատմութեան շարա-
 գրութեան թուականն հիմակուրնէ իսկ՝ Ը. դա-
 րու սկիզբները դնենք: Հեղինակէն (terminus
 a quo) մինչեւ առաջին անգամ եղած կոչումը
 (terminus ad quem)՝ որ է Յովհաննէս Ա-
 թողիկոսին կոչումը, երկու հարիւր տարւան
 անջրպետ մը կայ: Արնանք ապահովապէս յու-
 սալ, թէ այլեւայլ կողմանէ իրարու յաջորդող
 քննութիւններն հնարաւորութիւն պիտի տան
 մեզի մօտաւոր ապագայի մէջ՝ այս խնդրական
 թուականն որոշելու սահմաններն աւելի եւս

¹ Ը. Կարիէր, Նորագոյն աղբերք Մովսէս Խորենաց-
 ւոյ. Վիեննա, 1893. — Յաւելուած. Վիեննա, 1894 (եր-
 կութն ալ գաղղ. եւ հայերէն):

² Յովհ. Աթողիկոս Պատմութիւն Հայոց, հրատ-
 էմին, Մոսկուա 1853, էջ՝ 31. «Այլ երկոցունց սոցա (Ար-
 շակայ եւ Աղարշակայ, (համեմատէ Մովսէս Խորեն. Գ.
 ՔԼ. 41 եւ յաջորդ.) զվարս եւ զկարգս եւ զարութիւնս եւ
 զպատերազմունս՝ թէ պիտոյ է քեզ, բովանդակարարի ցո. ցցէ
 քեզ Պատմութիւնն Մովսէսի Խորենացւոյն:» (Տես գաղղ.
 թարգմ. ի Ս.-Մարտէնէ, Պարիս, 1841, էջ՝ 44):

անձկացընելու, եւ խնդրին աւելի որոշ լուծում
մը տալու:

Յամենայն դէպս, կրնանք հիմայ նկատել
զՄովսէս խորենացի՝ իբր աւանդական զան-
գուածէ մը՝ որուն ցարգ կը վերաբերէր, բաժ-
նուած, եւ իւր այս կրտսերացման հետեւ-
ութիւններն արտաքոյ կարգի ծանրակշիռ են
թէ ազգային եւ թէ գրական պատմութեան
համար: Ներկայ գործով մեր նպատակը չէ
այս հետեւութիւնները մատնանիշ ընել եւ ցոյց
տալ այն իրական յեղափոխութիւնն — այս
բառը Հ. Հիւբշմանին է — որ ի հարկէ յա-
ռաջ պիտի գայ՝ հայ պատմագրութեան վերա-
բերեալ շատ մը խնդիրներու մէջ՝ մեր ունեցած
տեսութեան եղանակին մէջ: Մեր կամքն է ու-
սումնասիրել վերստին՝ Մ. խորենացւոյ գործ-
ածած աղբիւրները, բայց մեր նախընթաց
խուզարկութեանց մէջ ունեցածէն բոլորովին
տարբեր տեսակէտով: Գործածուած յիշատա-
կարաններու թուականն այսուհետեւ երկրոր-
դական տեղ պիտի գրաւէ: Ընթերցողին մտա-
գրութիւնը պիտի հրաւիրուի գլխաւորաբար՝
Մովսիսի տրամագրութեան տակ եղած աղբիւր-
ները գործածելու եղանակին վրայ: Պիտի տես-
նենք թէ զանոնք իւր «պատմութեան» մէջ
ներմուծելու համար ինչ ընթացք կը բռնէր,
թէ ինչպիսի ազատութեամբ — չըսենք արձակ
համարձակ — կը վարուէր անոնց հետ, թէ
որպիսի առատ երեւակայութեամբ զասոնք կ'ըն-
գարձակէր ու կ'ընդլայնէր, եւ թէ վերջապէս

ինչպիսի՛ յանդգնութեամբ կը հայտնէր զանոնք, շայոց Պատմութեան մէջ հիւսելով այնպիսի գէպքեր որ նախնապէս իւր ազգին տարեգրոց հետ ամենեւին առընչութիւն չունէին: Այս այլեւայլ նախադասութիւններն օրինակներով պիտի հաստատուին, եւ կամ մանաւանդ իրենք իրենցմէ պիտի ներկայանան մտաց առջեւ՝ իբր արդիւնք մեր ընելի ապացուցմանց:

Այսպիսի նիւթի մը վրայ խօսելու համար երկու կերպ կրնայինք գործածել. կամ կրնայինք ամբողջ գրքին մէջ ցանուցիր գտնուած իրողութիւններն հաւաքել, իրենց բնական կարգաւր դասաւորել, իրարու մերձեցընել, համեմատել եւ եզրակացութիւն մը հանել, եւ կամ ըստ բաւականի երկայն հատուած (texte) մ'ընտրել՝ որուն աղբիւրները գրեթէ բոլորովին ծանօթ ըլլային, եւ պատմութեան ընթացքին մէջ ի վեր հանելու ջանալ՝ այսպէս ըսենք, հեղինակին շարագրութեան կերպն եւ գործածած եղանակները:

Այս վերջին կերպը նախամեծար թուեցաւ մեզի, վասն զի կամակայութեան շատ տեղի չի տար եւ կրկին յանդիմանութիւններէ խորշել կու տայ: Եթէ առաջին ընթացքն (méthode) ընտրէինք, կրնար մէկը յիրաւի զմեզ ամբաստանել թէ ի մի կողմն թողած ենք մեր բնաբանին քիչ նպաստաւոր օրինակները, թէ միւսներն մեծցուցած ենք, եւ նոյն կամ նման իրողութիւններն իրարու մերձեցընելով չափազանց ստուարացուցած ենք անոնց կարեւորութիւնը:

Ուրեմն այս ուսումնասիրութեան իբր նիւթ
ընտրած ենք Հայոց Պատմութեան Բ. գլխին
ԻԴ—ԼԶ գլուխները, ուր կը պատմուին Արշա-
մայ, Աբգարու, Անանունի եւ Սանատրկոյ թա-
գաւորութիւնները:

Ա.

Եղեսիոյ դիւանները:

Աղարշակայ յաջորդ՝ Արշակ Ա.ին թա-
գաւորութեան նուիրուած Թ. գլուխը (Գիրք Բ.)
հետեւեալ նախագասութեամբ կ'աւարտի. «Ա-
սոր սպարին Բան՝ ժերոննոյն՝ Մար Աբաս կարի-
նայ:» Այս կէտէն սկսեալ, պատմագիրը չի կրնար
այլ եւս իւր ըսածներն հաստատել քաղղէական
այն հին գրոց ճոխութեամբը, որմէ Մար Աբաս
քաղած հանած էր Հայաստանի վրայ գրուածը:
Պէտք է ուրիշ երաշխաւոր մը փնտռել, որուն
համարումն իւր նախորդին գոնէ հաւասար ըլ-
լայ. եւ իրօք հին քրիստոնէական ժամանակա-
գիրներէ ամէնէն աւելի յարգուած եւ ամէնէն
աւելի համբաւաւոր անուն մը կ'ընտրէ՝ Յուլիոս
Ափրիկանոսը: Բայց թող Մ. Խորենացի խօսի:
Արշակունի առաջին թագաւորներու պատմու-
թիւնը չշարունակած՝ այսուհետեւ իւր հե-
տեւելի առաջնորդն ինքնին պիտի ներկայացընէ
մեզի:

1 ժերոննոյն բառը կը պահէ հեղինակը՝ թարգ-
մանութեանց vénérable բառով. ծ. Թ:

ԳԼ. Ժ. ԵՔԵ - - - ԻՒՒՒՒՒՒ (Կ-Կ-Կ-Կ-Կ) ՂԿ-Կ-Կ-Կ-Կ-Կ-Կ
ՂԿԻ Կ-Կ-Կ-Կ-Կ Մ-Կ ԱԿ-Կ-Կ Կ-Կ-Կ-Կ-Կ: 1

Այժմ ընդհանուր առմամբ
մեզ քեզ ի հինգերորդ
գրոցն (Յուլիոսի) Ափրիկա-
նոսի ժամանակագրի, որում
վկայէ Յովսեպոս եւ Հիւ-
պոդիտայ եւ այլք բազումք
Յունաց: Քանզի նա բո-
վանդակ փոխադրեաց եւ
որ ինչ ի քարտէսս դիւ-
անին Եդեսիայ՝ որ է Ուռ-
հայ, որ յաղագս [Թագա-
ւորացն մերոց պատմէր. որ
մատենքն ի Մծբնայ³ էին
փոխեալ անդր, եւ ի Սի-
նոպայ Պոնտոսէ ի մեհե-
նական պատմութեանցն:
Մի ոք անհաւատացի,
քանզի մեզէն իսկ ականա-
տես եղաք այն դիւանին:
Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ ե-
րաշխաւորեցէ Եկլէսիաս-
տէ⁴ գիրք Եւսեբի կեսա-
րացւոյ, զորս ետ [Թարգ-
մանել երանելի վարդա-

ի քարտէսս որ կային անդ...
(Եւսեբ. Եկ. Պամ. տես
ի ստորեւ:)

Եդեսիա... որ է Ուռհայ
(Թուղթ Աբգարու՝ տիտ-
ղոս)

Ունիս դու քեզ գրով
վկայութիւն սոցա՝ որ ա-
ռեալ լինին ի մատենէ
անտի յիշատակաց՝ որ են

¹ Այս եւ յաջորդ գլուխներուն համար մեր բաժ-
ներուն ձախակողմեան սիւնակը՝ Մ. Խորենացւոյ բնագիրն է,
իսկ աջակողմեան սիւնակն՝ իւր գործածած «դէ-բէ-բէ»:

² Հեղինակն ունի. „Nous allons maintenant pour-
suivre pour toi notre récit“ իսկ Համգլուայի հաւաքա-
ծոյից մէջ՝ Բ. Հր. էջ 85 “Nous commencerons à te
raconter (ըստ իմաստին աւելցուած է) les événements,
ևւն. Ժ. Թ:

³ Մծբին թիւ Կ

⁴ Անտարակոյս՝ Եկլէսիաստէ բառին (զոր եւ ունինք
Էդէ-Կ-Կ-Կ-Կ ձեռով ա. Կոչ. Ընծ. էջ՝ 70. “Եկլէսիաստէ”
Եզնիկ էջ՝ 189. Ծ. Թ.) բուն ձեւն էր Եկլէսիաստիկէ՝ ըստ
ասոր. [ՍԺԹ. ՍԺԹ] ἐκκλησιαστική (ιστορία), որ Եւսեբիոսի
Էկեղ. Պատմութիւնն նշանակելու համար կը գործածուէր
(Land, Aneedota syriaca. III. p. 84.):

պետն Մաշտոց ի հայ լեզու :
 Խնդիր արասցես ի Գեղա-
 քունի ի Գաւառին Սիւ-
 նեաց,¹ եւ գտցես յառա-
 ջին հագներգութեանն յե-
 րեքտասաներորդ թուին, զի
 վկայէ յԵղեսիայ գիւանին
 լինել ամենայն գործոց ա-
 ռաջին թագաւորացն մերոց
 մինչեւ ցԱբգար, եւ զկնի
 Աբգարու մինչեւ ցե-
 րուանդ : Որ այժմ կար-
 ծեմ գտանի պահեալ ի
 նոյն քաղաքի :

յՈւրհայ՞ քաղաքի. զի
 յայնմ ժամանակի ցայն-
 վայր կայր արքայութիւնն
 նորա անդ. զի էր գրեալ
 ի նոսա ամենայն ինչ որ
 միանգամ գործեցաւ յա-
 ռաջնոց անտի մինչեւ
 ցԱբգար : Նա եւ սորա
 մինչեւ ցայսօր ժամանակի
 պահեալ գտանին անդ :
 (Եւսեբ. Պատմ. Եկեղ.
 Ա. ԳԼ. ԺԳ. :)

Առաջին նայուածքով կը տեսնուի թէ այս
 գլխուն նպատակն է կանխաւ ըսել՝ թէ յաջորդ
 խօսքերը Յուլիոս Ափրիկանոսէ փոխ առնուած
 են, եւ թէ Յ. Ափրիկանոս՝ Եղեսիայի գիւան-
 ներէն քաղած է, եւ թէ այս գիւաններուն
 գոյութիւնն անվիճելի է, նախ վասն զի Մով-
 սէս ինքնին տեսած է զասոնք. երկրորդ, վասն
 զի Եւսեբիոս Աեսարացի կը հաստատէ թէ այս
 գիւաններուն մէջ կար հայ թագաւորաց պատ-

¹ Այս կտորը սովորաբար կը թարգմանուէր. Cherche à Gélakouni, dans le canton de Siounie et tu trouveras... Բայց Գեղաքունի տեղ մը (localité) չի նշանակեր, ըստ բաւազանի ընդարձակ գաւառի մը անունն է, որ կը տարածուէր Գեղամ (Սեւան) լճին երկու եզերացը վրայ : Գարձեալ, գաւառ (canton) բառը Սիւնեաց նահանգի (province) համար չի կրնար (??) գործածուիլ : Մովսէս Խ. ընդհանրապէս՝ գրքի մը գտնուած տեղը նշանակելու համար շատ անորոշ բառեր պիտի գործածէր : Ուրեմն կը փորձուինք այսպէս թարգմանելու. Cherche à Gélakouni, à Gavar (Գաւառ) Սիւնեաց. (խնդիր արասցես ի Գեղաքունի ի Գաւառին (իբր յա. ան.) Սիւնեաց) : Գաւառ՝ այսօրուան նոր Բայազիդը, Գեղաքունի հին գաւառին մէջն է, լճին արեւմտեան եզերքէն ոչ շատ հեռի (հմմտ. Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետ. 1893, էջ 42 եւ յաջորդ...) :

² Իսկ նոր թարգմանութիւնը՝ «Եղեսիայի քաղաքի», տպ. Վենետ. էջ 70 :

մութիւնը մինչեւ Երուանդ¹ Սանատրկոյ յաջորդը: Բնագիրն քիչ մը աւելի ուշագիր քննելով՝ Յուլիոս Ափրիկանոսի անձը գրեթէ բոլորովին անհետ կ'ըլլայ, եւ յառաջ կ'անցնին՝ իբրեւ ի մէջ բերուած հեղինակութիւն, Եդեսիայի գիւանները՝ « ուր (յիշատակեալ) են ամենայն գործք առաջին թագաւորացն մերոց մինչեւ ցԱբգար, եւ զկնի Աբգարու մինչեւ ցԵրուանդ »: Հոս է Մ. Խորենացոյ յայտարարութեան գլխաւոր կէտը, եւ այս հաւատարիմ պիտի ցուցրնէ ընթերցողաց՝ իւր պատմելի պատմութիւնը: Եւ արդ, գիւաններու բովանդակութեան ծանուցումը Եւսեբիոսի² է՛. Պատմութեան հայ-

¹ Լանգլուա այնպէս գրաւուած է՝ այս գլխուն բովանդակութեան մէջ տիրող գիւաններու գաղափարով, որ առանց Եւսեբիոսի (Եկ. Պատմ. Ա. ԺԳ) վկայութիւնը գիտնալու, զոր սակայն նշանակած էին արդէն Whiston եղբարք, կը թարգմանէ: „Tu auras dans le premier dossier (պարութայ, թղթակալ) numéro treize. . .” Եւ այս գեղեցիկ գիւտով գոհ չըլլալով՝ այս մեկնութիւնը կը զուգէ իւր թարգմանութեան. Cette indication d'un classement méthodique d'archives, dès le cinquième siècle de notre ère, est fort intéressante, et c'est, à ma connaissance, la plus ancienne mention que l'on trouve, dans l'histoire de l'Orient, d'une organisation spéciale des documents conservés dans un dépôt d'archives. Langlois Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. (T. II. p. 86.) — — Բայց կը զարմանանք ստուգիլ թէ ինչպէս dossier կը թարգմանուի հազներգութիւնը, զոր Խորենացին կազմած է յն. ἀγνός մարուր, սուրբ, եւ նրգ բառով, ἁ = հա, γν = գն. ուրեմն ո՛ւր կը մնայ այս բառին իմաստին կցուած երազական մեկնութիւնները. եւ այնպիսի տկար հիմանց վրայ հաստատուած կը տեսնենք դեռ շատ ուրիշ ազգային պատմութիւններ: Ժ. Թ.

² Մովսէս յունարէն Եւսեբիոսը չի գիտեր, մեր բոլոր կոչումներն հայերէն հին թարգմանութենէն են, զոր մեր մատենագիրը շատ յաճախ կը գործածէ, եւ 1877ին (8⁰ մէկ

երէն թարգմանութենէն առնուած է¹: Այնպէս կարեւոր է այս վկայութիւնն՝ Մ. Խորենացւոյն համար, որ մէկ կտորն օրինակած գրքին տիտղոսը ծանուցանելով գոհ չ'ըլլար, այլ մինչեւ մերձաւոր տեղ մը կը նշանակէ՝ ուր կրնայ մարդ օրինակ մը գտնել անկէ, այսինքն եթէ ուզուի՝ կրնայ պատմութիւնը ստուգուիլ: Աւելին կայ. զարմանալի բացառութեամբ մը գիրքն ու գլուխը կը նշանակէ, եւ այս նշանակածը շատ ճիշդ է: Գժբախտաբար չենք կրնար նոյն բանն ըսել նոյն ինքն վկայութեան համար, որ ըստ բաւականի ծանր՝ եւ դիտմամբ փոփոխուած է: Հին ուր Մովսէս «...»-ըն ըստ...»-ըն, կ'ըսէ, Եւսեբիոս պարզապէս՝ «առաջինք»² (նախնիք) կը գրէ, եւ «...»-ըն ըստ...»-ըն բառերն՝ երկրորդին (Եւսեբիոսի) բնագրին վրայ՝ առաջնոյն (Խորենացւոյն) յաւելուածներն են: Գարձեալ երկու հեղինակներն ալ կը վկայեն «...»-ըն ըստ...»-ըն (այժմ) յիշատակարաններու գոյութեան, բայց Մ. Խորենացի «...»-ըն մըն ալ կը յաւելու. եւ այս տարօրինակ բան է մարդու մը համար, որ քանի մը տող վերն իւր անուամբը խօսելով, կ'ապահովընէր թէ այս դիւանները տեսած է: Ուրեմն Եւսեբիոսի վկայու-

Հատոր) Անեթաիկի Միթարեանց քով տպուած է: Այս թարգմանութիւնն ուղղակի յունարէնին վրայէն եղած չէ, այլ ասորական թարգմանութեան մը վրայէն:

¹ Եղեսիայի դիւաններուն վատակարարած տեղեկութիւններն աւելի յառաջ չէին կրնար երթալ, վասն զի ըստ Մ. Խորենացւոյ (Բ. ԼԸ) Եղեսիան ու Միջագետքը՝ նոյն իսկ Երուանդ թագաւորին ձեռք Հռոմայեցւոց յանձնուեցաւ:

² Յունարէն բնագիրն՝ τὰ παλαιά, ասոր. ܠܘܝܘܬ:

վրայ յեցեալ՝ ընդհանուր կարծիքն է, թէ Եւսեբիոս Եդեսիայի դիւաններուն մէջ գտած է այս յիշատակարանը՝ զոր յառաջ բերած է եւ իւր Պատմութեան մէջ, եւ որուն վրայ քիչ մը ետքը աւելի ընդարձակ պիտի խօսինք: Միայն վիճաբանութիւն կը մղուի գիտնալու համար թէ ուղղակի ի՞նքն առած է, թէ միջնորդի մը ձեռք. ասորերէն բնագիրը ի՞նքը թարգմանած է, թէ ուրիշի մը թարգմանել տուած է՝: Բայց ոչ ոք կը տարակուսի թէ այս խնդրական գրուածքն իրօք դիւաններէն առնուած ըլլայ: Արդ այս եզրակացութիւնը շատ անհիմն կ'երեւայ, կամ լաւ եւս ըսելու համար՝ բոլորովին անընդունելի է: Եւսեբիոսի ակնարկած ասորերէն յիշատակարանն՝ զոր իւր ձեռքն ունէր, կամ ասորերէն բնագրով եւ կամ աւելի՛ յունարէն թարգմանուած, հետեւեալ վերջաբանութիւնը կը կրէր. « Եւ որպէս սովորութիւն է ի թագաւորութեանն Աբգարու թագաւորի եւ յայլ ամենայն թագաւորութիւնս, զի զամենայն ինչ զոր հրամայէ թագաւորն եւ զամենայն ինչ որ միանգամ խօսեալ լիցի առաջի նոցա, գրեցցի եւ գնիցի ի տունս յիշատակաց (β, ᾧ α λ α). այնպէս եւ Ղարուբնա, որդի Սենեկայ, որդի

ἐπακοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ τῶν ἀρχείων ἡμῶν ἀναληφθεισῶν, καὶ τόνδε αὐτοῖς ῥήμασιν ἐκ τῆς Σύρον φωνῆς μεταβληθεισῶν τὸν τρόπον. (Եւս. Եկ. Պատմ. Ա. ԺԳ.)

¹ Հակածառութեան այս կէտերուն վրայ եւ Եւսեբիոսի գործածած աղբիւրներու վերաբերեալ խնդիրներու համար տես Տիքսերոն (Tixeront) քահանային գրած սրահելի գիրքը. Les origines de l'église d'Édesse et la légende d'Abgar, Paris, 1888, էջ՝ 82 եւ յաջորդք:

Աբշադարայ, դպիր (ܐܒܫܐ) թագաւորի, գրեաց
 զամենայն (գործս) Ադդէի¹ առաքելոյ, ի սկզբանէ
 մինչեւ ցկատարած. եւ շանան՝ քարտուղար
 (ܐܕܥܘܒ), ատենադպիր² (ܐܕܘܒܐ) թագաւորի,
 ձեռնագիր արկեալ ինքնին, եւ զնոսին ի տան
 յիշատակաց (քարտիսից) թագաւորաց, ուր դնին
 մատեանք (հրամանք) եւ օրէնք, եւ ուր պահին
 հաստատութեամբ եւ առանց արհամարհանաց
 եւ որ ինչ գրի ի մէջ այնոցիկ որ գնեն եւ վա-
 ճառենն³։”

Այս բանաձեւը՝ որ քրիստոսի թուականէն,
 գրեթէ երեք հարիւր տարի ետքը գրուած է, մի
 միայն դիտում ունի՝ յիշատակարանը մինչեւ Աբ-
 դարին ժամանակակից ականատես վկաներով
 հաստատուած՝ ընդունել տալու։ Ուրիշ արժէք
 չունի, բայց եթէ պայծառ ցուցնելու Եւսեբի-

¹ Addai, ܐܕܐܝ) Ադդէ, Աբգարը բժշկելու համար յԵ-
 դեսիա առաքուած՝ աշակերտին ասորական անունը՝ Եւսե-
 բիոս եւ յունական զրոյցը փոխեցին ի Թագդէոս *Θαδδαϊος*
 ܐܕܕܐܝ ֆոփոխակի երկու ձեւերն ալ պիտի գործածենք, ըստ
 աղբիւրին։ Մ. Խորենացի Եւսեբիոսին կը հետեւի։

² Գիւվալ ասորերէն ܐܕܘܒܐ ܐܕܥܘܒ կը թարգ-
 մանէ երգող-եւլ + արդող-ըր (իսկ հայերէնը՝ հարգող-ըր)
 եւ ܐܕܘܒܐ երգող-եւլ պաշտօնէ-յ (Hist. d'Édesse, էջ՝ 83,
 130) Բայց Եդեսիայի ժամանակագրութիւնը կը սորվեցընէ
 թէ ܐܕܘܒܐնէրը՝ գիւաններու վերակացուներ էին։ Տես էջ
 100, Ծն. 3։

³ The doctrine of Addai, with english translation
 and notes, by G. Phillips, London, 1876, p. 21 et 50 Հմմտ.
 Cureton, Ancient Syriac documents relative to the ear-
 liest establishment of Cristianity in Edessa, London 1864,
 p. 20 et 23. — Հեղինակին վերոյիշեալ զառը. վկայու-
 թիւնը գրեթէ բառական թարգմանեցինք, խոստորելով
 ինն թարգմանութենէն ինչ ինչ բառերու նկատմամբ,
 զոր տես. Թուղթ Աբգարու, յեղեալ յասորւոյն ի օնոն
 Ս. Թարգմանչաց, Վենետ. 1868, էջ՝ 51: — Ժ. Թ.:

ոսի ենթադրած աղբիւրին՝ ստագիր նկարագիր մ'ունենալը, եւ Եդեսիայի դիւաններուն մէջ գտնուելու իմաստն՝ ամենեւին չի բովանդակեր իւր մէջը. մանաւանդ թէ հակառակ եզրակացութիւն պէտք էր հանել: Բայց, ուրիշ կողմանէ, յայտնի չէ՞ թէ քննադատութենէ զուրկ ժամանակի մը մէջ, Եւսեբիոս՝ որ պատմուած իրողութեանց իրականութեան կը հաւատար, պէտք էր բանաձեւին ըսածները բառական իմաստով առնուլ: Իւր ձեռքն ունեցած յիշատակարանն իրեն համար դիւանագրութիւն մըն էր, եւ կրնար ըսել ամենայն բարեխղճութեամբ թէ Եդեսիայի դիւաններէն հանած էր, մանաւանդ գործածելով՝ ըստ բառականի անորոշ¹ բառեր, որոնց նշանակութեան վրայ դեռ գիտնականք միաբան չեն: Այս պատճառաւ չենք ուզեր Եդեսիայի հին դիւաններուն գոյութիւնը բացարձակապէս մերժել, թէպէտ այս գոյութիւնը շատ առեղծուածական² դարձած է. բայց մեր կարծիքն է թէ Եւսեբիոս անկէ առած չէ, այլ բոլոր գիտցածը՝ իւր յիշատակարանին ստորեւը գրուած բանաձեւէն գիտէ³:

¹ Tixeront. նոյն տեղը, էջ՝ 85, Ծանօթ. 4:

² Hallier. Untersuchungen über die edessenische Chronik mit dem syrischen Text und einer Uebersetzung, 1892, էջ 50. Ծանօթութիւն (ի Texte und Untersuchungen Գերհարթի եւ Հառնաքի IX, 1):

³ Տիքսերոն քահանան իսկ կը կարծէ թէ «այս յիշատակարանին նկատմամբ Եւսեբիոսի տուած տեղեկութիւններն՝ ... Արդէն վարդապետներն ստորոտը գրուած նախագասութեան մէջ ամփոփուած են. (նոյն տեղ էջ 89, Ծ. 3) սակայն եւ այնպէս կը Հաստատէ նոյն մատենագիրը թէ «այս գրուածքը հանուած էր Եդեսիայի դիւաններէն» եւ թէ այս կէտը «ամենեւին գտնարութիւն» չի պատճառ-

Չգտանք ուրեմն Եւսեբիոսի կոչած վկայու-
թեան մէջ այն՝ հնչ որ կը հրաւիրէր զմեզ Մով-
սէս որ փնտռենք, այսինքն «այն ապացոյցը թէ
Եդեսիայի դիւաններուն մէջ յիշատակուած էին
մեր առաջին հայ թագաւորներուն գործերը
մինչեւ Աբգար, եւ Աբգարէն մինչեւ Երուանդ:»,
Բաց աստի այս յիշատակարաններու համար Մ.
Խորենացւոյ անձնական վկայութիւնը՝ բոլոր իւր
ոյժը կը կորսնցընէ. վասն զի իւր Պատմութեան
շարագրութեան թուականը յայտնի է, եւ իւր
«Եդեսիայի դիւաններու ծովուն վրայէն նաւա-
գնացութիւնը», որուն վրայօք պիտի խօսի իւր
գրքին վերջին գլուխներէն մէկուն մէջ¹, երեւա-
կայական ճանապարհորդութեան կարգը դա-
սուելու ամէն իրաւունք ունի: Անտարակոյս,
Սինոպի դիւաններուն՝ Եդեսիայի դիւաններուն

ներ (էջ 85): Ա երջարանն իսկ կազմուած կ'երեւայ բանա-
ձեւի մը վրայէն, որուն շատ օրինակներ կը մատակարարեն
Եդեսեան յիշատակարանները: Այսպէս Եդեսիայի Ժամանակ-
ագրութեան մէջ՝ քրիստոսէ ետքը 201ին տեղի ունեցած
ողոզումն այս բառերով կը վերջանայ. «Մարիհար որդի
Շէմէշի, եւ Քայումա, որդի Մեգերատայ, դպիրք (ܩܘܕܝܫܐ)
Եդեսիայ, Աբգար թագաւորին հրամանաւը՝ եղած դէպքին
նկատմամբ տեղեկութիւն մը գրեցին. Բարդին եւ Բու-
լիդ, որ Եդեսիայի դիւաններուն (ܩܘܕܝܫܐ) վերակացուներն
էին, տեղեկութիւնն առին եւ իրր դիւանագրովք (ܩܘܕܝܫܐ)
քաղքին դիւաններուն մէջ գրին» (Hallier, նոյն տեղ, էջ
88 եւ 147): Նոյնպէս Գործի Ընթացիկ՝ որ Վրդապետութեան
ըստ բաւականի կը նմանի, վերջը կը կարգանք. «Այս Գոր-
ծիւրը գրեցի թղթի վրայ (ܩܘܕܝܫܐ), եւ Մարինոս եւ Անա-
տոլոս, նոտարք (ܩܘܕܝܫܐ) exceptores, ἐξκρίπτωρ)
եւ դիւաններուն (ܩܘܕܝܫܐ) մէջ գրինք, հոն ուր գրուած
են թագաւորին թղթերը (ܩܘܕܝܫܐ) (Curetton, Ancient Sy-
riac documents, էջ 10 եւ 61): Այս յիշատակուածներուն
մէջ զուտ գրական բանաձեւէն զատ ուրիշ բան մը նշմարել
չատ գտուարին է:

¹ «Թեթեւակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ» Մ. Խո-
րենացի, Գ. 4Գ:

վրայ աւելնալուն իրողութեան մէջ ամենեւին պատմական ճշմարտութիւն չկայ: Այս դէպքը՝ որ անձանօթ է ամէն ուրիշ մատենագիրներու, ըստ Մ. Խորենացւոյ (Բ. ԼԸ.) կատարուեցաւ երբ Հռոմայեցիք Երուանդէն Եղեսիան առնելէն ետքը, կարգ մը փոփոխութիւններու ենթարկեցին այս քաղաքը: Արդ, ըստ Մովսիսի Ժամանակագրութեան, Երուանդ 20 տարի թագաւորեց՝ Քրիստոսի թուականէն ետքը իբր 64—84ին, եւ Հռոմայեցիք ասկէ դար մը ետքը տիրեցին Եղեսիա քաղաքին, դեռ այս քաղաքը մինչեւ 216 իւր յատուկ թագաւորներն ունեցաւ: Ուրեմն հոս ժամանակագրութեան շօշափելի (flagrant) վրիպակ մը կայ: Իսկ ՄԾԲնայ դիւաններուն՝ Եղեսիա փոխադրուելուն վրայ ուրիշ տեղ պիտի խօսինք:

Այս գլխուն ընթացքին հետեւելով եւ դէպ ի վեր ելլելով կը հասնինք Յուլիոս Ափրիկանոսին եւ իւր երկու երաշխաւորներուն՝ Յովսեպոսին եւ Հիպպոդիտեայ: Յուլիոս Ափրիկանոս՝ Հայոց թագաւորաց նկատմամբ իւր տեղեկութիւններն առած է «Եղեսիայի դիւաններու յիշատակարաններէ (բառ առ բառ՝ +ⲉⲣⲉⲧⲏⲛⲉⲣⲉ)»: Արդ Մ. Խորենացի հոս՝ Եւսեբիոսի կոչած վկայութենէն փոխառեալ բացատրութիւն մը կը գործածէ «ի քարտէսս¹ որ գտանէին

1 Եւսեբիոս գրած էր, 'Εν τοῖς αὐτόθι δημοσίοις χάριται. ասորին թարգմանեց. ԵՎ ԵՕԳ Ա), Եւսեբիոս զոր եւ հայը բառ առ բառ թարգմանեց. է՝ +ⲉⲣⲉⲧⲏⲛⲉⲣⲉ՝ որ ինչին նշք: Զի կրնար տարակուսուիլ թէ Մ. Խորենացւոյ է +ⲉⲣⲉⲧⲏⲛⲉⲣⲉ բառն անկէ ծագում առած չլլայ:

Յեղեսիա⁷ : Հայ մատենագիրն ունէր արդէն
 ուրեմն իւր աչաց առջեւ այս հատուածն, զոր
 ետքէն գլխուն վերջը պիտի կոչէ եւ պիտի պարզէ :
 Չկայ բան մը որ աւելի լաւ արդարացընէ մեր
 վերագոյն ըսածը, այսինքն թէ՛ Մ. Խորենացի
 ամէն բանէ յառաջ Եղեսիայի դիւաններուն
 հեղինակութեան կոչում կ'ընէ : Իւր Պատմութեան
 ստուգապատում ըլլալն երաշխաւորեալ էր
 մինչեւ Հիմայ Մար Աբասին՝ Նինուէի դիւան-
 ներէն ըրած քաղուածոյքով : Հիմայ Յուլիոս
 Ափրիկանոսին՝ Եղեսիայի դիւաններէն ըրած
 փոխառութեանց վրայ կը յենու¹ : Երկու հաս-
 տատականներն ալ՝ ինչպէս կ'ըսուի, Գրական-
 Թեան, «ճի յատկութիւններ են : Մեր ուսումնասի-
 րած գլխուն եւ իւր ունեցած գրից ճշմարիտ
 մեկնութիւնն այս է, գրքին շարակարգութեան
 մէջ կը համապատասխանէ Ա. գրքին՝ Թ. գլխուն,
 որուն մէջ կը պատմուի Մար Աբաս կատինայի
 զարմանալի պատմութիւնը :

Մովսէս Խորենացի՝ Ափրիկանոսի անձն Եւ-
 սեբիոսի գրուածներէն կը ճանչնայ : Եկեղեցի-
 պատմութեան առաջին գրքին մէջ, որմէ՛ քիչ
 մ'ետքը պիտի տեսնենք թէ ինչ ընդարձակ փոխ-
 առութիւններ կ'ընէ Խորենացի, Ափրիկանոսի
 անունն երեք անգամ կը յիշատակուի, եւ իւր

¹ Ափրիկանոսին՝ այսինքն Եղեսիայի դիւաններուն
 երաշխաւորութիւնը՝ մինչեւ Երուանդ կը հասնի (տ. էջ՝ 10
 ծանօթ 1) Երուանդէն ետքը պիտի ունենանք «Ուղիւ պին
 (Ողիւ մպիոս) քուրմ Հանուոյ, գրող մեհենական պատմու-
 թեանց» (Մ. Խորեն. Բ. ԽԸ) երաշխաւորութիւնը, որ
 շատ մօտուստ կը յիշեցընէ Սինոպի «պատմութիւնք մեհե-
 նաց»ը :

1002
 ԵՂԵՍԻԱ

մէկ նամակն՝ որ ամբողջովին յառաջ բերուած է, երկայն գլուխ մը կը կազմէ (Ա. Է). քիչ մ'ետքը (Զ. ԱԱ) իւր Ժամանակագրութիւնը եւ հինգ գրքերու բաժնուած ըլլալը կը յիշատակուի: Այս վերջին մանրամասնութիւնն Եւթիմիոսի Ժամանակագրութիւն¹ մէջ ալ կը գտնուի: Բայց Յուլիոս Ափրիկանոսին գրքին համար, կըրնանք ըսել թէ Մովսէս երբեք գործածած չէ²: Իրեն համար բաւական էր գիտնալը թէ ինչպիսի հեղինակութիւն ունի այս անունը:

Յովսեպոս եւ Հիպոդիտէս յիշատակուած են իբր Ափրիկանոսի օգնական վկաներ: Առաջինը՝ քանի մը յաջորդ գլուխներու համար, իրօք իբր աղբիւր պիտի գործածուի: Ար խոստովանինք թէ երկրորդին համար՝ որուն անունը հոս շատ զարմանալի ձեւով³ կը ներկայանայ, բան մը չենք կրնար ըսել: Հիպոդիտէս թէպէտ Ժամանակագրութիւն⁴ մը կազմած էր, բայց կ'երեւայ թէ Արեւելք ծանօթ չէր: Գուտշմիդ աւելի հակամէտ կ'երեւայ կարծելու թէ Գա-

¹ Հրատարակ. Աւգեր, Ա. էջ՝ 156:

² Այս խնդիրը (thèse) ապացուցանելը՝ կարելիէն աւելի տեղ կը գրաւէ հոս: Բայց ուրիշ անգամ՝ Մ. Խորենացու Յովսեպոս պատմագրէն ըրած փոխառութիւններն ուսումնասիրած ատեն կը դառնանք այս խնդրին: Քանի մը տարի յառաջ Պր. Բաուճգարգէնի (Պիտոյից գիրք, Zeitsch. der Morg. Gesellsch, Հատ. 40, էջ՝ 506 եւ յաջորդք) գիտնական եւ հանձարեղ պատճառաբանութենէն հրապուրուած՝ կարծեցինք որ Մ. Խորենացի ուղղակի գործածած է Ափրիկանոսը. (M. de Khoren et les généalogies patriarcales, էջ՝ 19) Բայց բնագրին վրայ ըրած մեր նորագոյն քննութիւնները փոխեցին մեր կարծիքը:

³ Հիպոդիտայ սեռական է. արդեօք քիչ մը ետքը Մանվի համար մեր ըսելիքին իբր սխալ նմանութիւն մըն է:

⁴ Gelzer, Sextus Julius Africanus, II, p. 1 - 23.

նիէլի¹ գրոց Մեհն-Քեան վրայ է խնդիրը: Աարձ
ըսենք. որոշ բան մը չենք գիտեր այս մասին:

Հայոց Պատմ-Քեան Բ. գրոց Ժ^{րր} գլխուն
վրայ մեր գիտողութեանց վերջ չտուած, կ'ու-
ղենք մասնական կէտ մըն ալ յիշատակել,
որ սակայն մեր խուզարկութեանց համար շատ
կարեւոր է: Մովսիսի բնագրին մէջ կը կարդանք.
“Եղեսիա՝ որ է Ուռհայ:” Այս վերջինս Եղե-
սիայի ասորերէն (ܐܘܪܝܐ) անունն է, եւ շատ մը
հայ մատենագիրները ըստ բաւականի յաճախ կը
գործածեն: Ի բաց առեալ յիշատակարանի² մը
տիտղոսը, զոր Մ. Խորենացի յառաջ կը բերէ,
եւ Աբգարի պատմութեան երկու մեծ աղբիւր-
ներէն մէկը կը կազմէ, երբեք այս երկու անուն-
ներն այսպէս իրարու մերձեցած գործածուիլը
չենք յիշեր: Այս յիշատակարանով պիտի զբա-
ղինք այժմ:

Բ.

Լերոռեկնայի (Ղառոռեկնայի) գիրքը:

Արեսունուվեցերորդ գլխոյն վերջը՝ Սա-
նատրկոյ մահն յիշելէն ետքը, Մովսէս Խորե-
նացւոյ բնագրին այս հետեւեալ խօսքն ունի.

“Ղերո-Քնայ որդի Աժշարայ որդի Բրեայ Ղառ-
եայն գործս, որ ինչ յառ-րս Աբգարոս է Սանա-

¹ Մ. Խորենացւոյ հայերէն պատմութեան արժանա-
հաւատութեան վրայ, (Լայպցիգի՝ գիտութեանց Թագ. սաք-
սոն. ընկերութեան տեղեկագրութեանց մէջ: Փիլիսոփ.
պատմական Դաս. 1876) էջ՝ 24. (Մանր գրութիւնք,
III, 308):

² Թուղթ Աբգարու, Թագաւորի Եղեսեայ քաղաքի՝
որ է յասորի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանովայ:

«Աբգարի, ե- էր ի զի-նին յԵրեմիայ» : Այս խօս-
քին նշանակութիւնն երբեք սխալ չըմբռնուե-
ցաւ. ցոյց կու տայ նոր աղբիւր մը՝ որմէ Մ. Խորե-
րենացի կը յայտնէ թէ Աբգարու եւ Սանատրկոյ
Ք-ըբ պատմութիւնն առած ըլլայ : Եղեսիայի
դիւաններէն կու գայ, բայց այլ եւս Յուլիոս
Ափրիկանոսի՝ որուն փոխանակած է Լերուբնա,
յիշատակութիւնը չ'ըլլար :

Լերուբնա երկայն ատեն անձանօթ անձ
մը մնացած է : 1731ին՝ Հայոց Պարսո-Ւնեան ա-
ռաջին թարգմանիչներն ու մեկնիչները՝ Վուի-
լեամ եւ Գէորգ Հուստարն՝ եղբարք, հրապա-
րակաւ բաղձանք կը յայտնէին այնպիսի մատե-
նագրի մը վրայօք՝ որուն վկայութիւնը կրնար
այնպիսի մեծ կարեւորութիւն ունենալ, աւելի
տեղեկութիւններ ստանալու¹ : Ա. Լանգլուայ
1867ին հրատարակած «Ժողովածոյք Հայ
պատմագրաց (Collection des historiens de
l'Arménie) երկին առաջին հատորին մէջ դեռ
կ'ըսէր թէ Լերուբնա «մատենագիր մըն է,
որուն գիրքը կորսուած է, եւ որմէ Մ. Խորե-
նացի՝ Աբգարու եւ Սանատրկոյ թագաւորու-
թեանց վերաբերեալ քանի մը գլուխներ փոխ
առած է²» : Սակայն նոյն հատորին մէջ՝ քանի
մը հարիւր էջ ետքը՝ կը հրատարակէ «Լե-

¹ Utinam de hoc scriptore plura sciremus, ex
cujus fide atque autoritate historia Abgari pendet.
«Երանի թէ այս պատմագրին վրայօք՝ որուն հաւատար-
մութենէն եւ ճոխութենէն կախում ունի Աբգարու պատ-
մութիւնը, շատ բան գիտնայինք.» (Mosis Chorenensis Hi-
storiae armeniacae libri III, էջ՝ 146 :)

² Ա. Հատ. էջ 193, Ծ. 3 :

րուբնա Եգլեսիացի, անուամբ՝ «Աբգար» է-
 թադեոսի Գարուդ-Բեան պատմութիւն մը, Պարթիէ հայ-
 սերահան մարտնադարանին միակ է- անորից յետագրին
 վրայէն առաջին անգամ լեարգմանուած՝ Յ. Ռ. Էմինի
 խնամօք: Այս յիշատակարանին առջեւը Լանդ-
 լուայի կողմանէ՝ ըստ բաւականի խառնակ նե-
 րածութիւն մը կայ, լի վերապահութիւններով
 եւ ենթագրութիւններով, ուր հրատարակիչը
 իւր մեծապէս նեղ իյնալը կը մատնէ: Համա-
 ոտ ըսելով, եթէ ըստ իւր կարծեաց այս գործին
 քանի մը մասերը կրնային գրուած ըլլալ Լերուբ-
 նայէն՝ որ առաջին դարուն մէջ Աբգարու եւ Սա-
 նատրկոյ պատմութիւնը գրած է, ընդմիջարկեալ
 մասերը գուրս հանելով՝ այս գործն կրած էր
 մեծապէս փոփոխութիւններ, «որոնք Մ. Խորենա-
 ցւոյ եւ կայսերական մատենագարանին Ակայա-
 բանութեան բնագիրներն իրարու համեմատելով՝
 շատ գիւրաւ կրնային ճանչցուիլ»: Աննետիկի
 գիտնական Մխիթարեան մը՝ Հ. Պարոնեան, մա-
 տենագարանին հայ ձեռագրաց ցուցակը կազմելու
 պաշտօնն ունենալով՝ քանի մը տարի յառաջ
 միտ գրած էր այս բնագրին եւ «վայրկեան մը
 Լերուբնայի գործն գտած ըլլալու յոյսն ունե-
 ցած էր»: Յայտնի կը տեսնուի թէ Լանդլուայ
 շատ գրական հաստատականներով ինք զինքը
 խաղբի մէջ բռնել տալ չ'ուզեր: Իսկ Մ. Խո-
 րենացւոյ աղբերաց քննութեան նկատմամբ այս
 գիւտին կարեւորութեան եւ ոչ խօսքը կ'ընէ:

1 Ժողով. հայ Պատմագրաց, էջ՝ 313—331. Դժբախ-
 տարար թարգմանութիւնը թերակատար է:

Սակայն այս եղանակաւ մէջ տեղ հա-
նուած գիրքը՝ Մ. Խորենացւոյ իւր առջեւն ունեցած
Լերուբնան էր: Բայց Լանգլուայ խնդրին վիճա-
կին տեղեակ չէր: Իրօք ալ այս յիշատակարանին
նշանաւոր մէկ մասը սկզբնագիր ասորական
բնագրին մէջ հրատարակուած էր: 1848էն
սկսեալ Աէօրտըն (Cureton) Ս. Աթանասայ կա-
ցըրդից ճառերուն¹ հրատարակութեան յառա-
ջաբանին մէջ կը ծանուցանէր, թէ Բրիտիշ
Մուզէումի ասորական ձեռագրաց մէջ գտած է
մեծագոյն մասը Աբգարու դարձին վերաբերեալ
յիշատակարանին՝ զոր Եւսեբիոս իբր Եղեսիոյ
դիւաններուն մէջ պահուած յառաջ կը բերէ²:
Բնագիրն արդէն օրինակուած էր, եւ գիտնական
անգղիացին՝ առանց որոշ ժամանակը հաստա-
տել կարենալու, հրատարակել կը խոստանար:
Միւս կողմանէ՝ Հայր Ա. Ալիշան՝ որ հայերէնի
ուսմանց այնչափ ծառայութիւններ մատուցած
է, 1852ին Պարիսի կայսերական մատենադա-
րանին մէջ գտած եւ օրինակած էր, մանր տե-
տրակ մը՝ որ թէպէտ հեղինակին անուան
մէջ փոքրիկ տարբերութիւն մ'ունէր, սակայն
ճանչցաւ թէ Մ. Խորենացւոյ յիշած Լերուբ-
նայի գործն է: Գժբախտաբար երկու գիտնա-
կաններն տասնուհինգ տարւոյ չափ պահեցին
իրենց ընդօրինակութիւններն իրենց գրատետր-
ներուն մէջ: Աիւրտընի անկատար բնագիրը՝ հա-

¹ The festal letters of Athanasius, edited by
W. Cureton, London, 1848. էջ՝ 19, ծանօթ:

² Տես էջ՝ 11, ծան. 1:

զիւ իւր մահուանէն ետքը Վ. Վրայտի¹ ձեռք
 հրատարակուեցաւ՝ անգղիական թարգմանու-
 թեամբ մը 1864ին, ուրեմն Վանգլուայի յա-
 ստատարանէն եւ Յ. Ռ. Էմինի թարգմանու-
 թենէն 3 տարի յառաջ, եւ ասոնք տեղեկու-
 թիւն չունէին: Իսկ Հ. Ղ. Ալիշան սպասեց
 մինչեւ 1868, որ տարին՝ երկու ընդհատ պրակ-
 ներով հրատարակեց թանկագին տետրակին
 հայերէն ընագիրն² ու գաղղիերէն նոր թարգ-
 մանութիւն մը³:

Եւսեբիոսի՝ ինչպէս կը կարծուի, գործածած
 յիշատակարանին երկու ընագիր ունինք հիմայ
 ուրեմն. սկզբնագիր ասորերէնն՝ որուն սկիզբը
 պակաս է, եւ ամբողջական գործին հայերէն
 թարգմանութիւնը: Այս ընագիրներուն իւրա-
 քանչիւրը զատ բնաբան ունի, զոր պիտի գործ-
 ածենք իրարմէ զանազանելու համար, ասորերէն՝
 “Վարդապետութիւն Ազգէի” (ⲱⲓⲓⲛⲓⲛⲁⲗⲁⲛⲟⲩ),
 իսկ հայերէն՝ “Թուղթ Աբգարու”: Հեղինակին
 բուն անունը՝ այլեւայլ քննադատութիւններով
 հաստատուած է, Ղարուբնա (Ⲡⲱⲣⲟⲩⲃⲛⲁ)⁴: “Լե-

¹ Ancient Syriac documents, etc., ի մէջ, London, 1864. էջ 2-50 եւ 6-23:

² Ղարուբնայ թուղթ Աբգարու, Վենեաիկ, 1868:

³ Lettre d'Abgar ou Histoire de la conversion des Édesséens par Laboubnia, écrivain contemporain des apôtres, traduite sur la version arménienne du Ve siècle, Venise, 1868.

⁴ Թուղթ Աբգարու (տպ. Երուսաղէմի), էջ՝ 59, Ղարուբնիա, էջ՝ 51 (տպ. Վենեաիկի), Ղարուբնիա, էջ՝ 19 (Վեն.) եւ Ղարուբնա էջ՝ 15 (Երուս.) վարիանաներով, որ ասորերէն սկզբնագրին մէջ ձայնաւոր գիր չգտնուելովը կը մեկնուի: Տպուած ընագիրներու մէջ չգտանք՝ Հ. Ղ. Ալիշանի հնարած Ղարուբնիա ձեւը:

բութնա, ձեւը, զոր Մ. Խորենացւոյ հետեւելով
մինչեւ հիմայ գործածեցինք, անտարակոյս օրի-
նակողի մը սխալն է, որ կը մեկնուի հայերէն
այբբենարանին մէջ գրերու նմանութեամբը՝
Ղերուբնա, Ղարուբնա:

Արկու հրատարակիչներն՝ ինչպէս կը
սպասուէր, իրենց հրատարակութիւնները ճո-
խացուցին գիտնական եւ հետաքրքրական ծա-
նօթութիւններով, որոնք շատ մը մութ կէտերու
լուսաւորութեան նպաստեցին, բայց Ղարութնայի
գրքին եւ Հայոց Պատմութեան Մ. Խորենացւոյ՝ որ
մինչեւ նոյն ատեն անոր վրայ խօսող առաջին
եւ միակ մատենագիրն է, իրարու ունեցած
աղերսին խնդիրն մութի մէջ թողուցին: Ամե-
նեւին չհարցուցին իրենք իրենց թէ նորագիւտ
յիշատակարանը Մովսէսին ըրած ակնարկու-
թեան ինչ աստիճան կը համապատասխանէր:
Գլխաւորաբար մեկնելու ջանացին, թէ ինչո՞ւ
Մ. Խորենացւոյն ըսածին հակառակ, Ղարութնա
չի մեկներ Աբգարու թագաւորութեան բոլոր
դէպքերը, եւ ինչո՞ւ Սանատրուկ թագաւորին
նկատմամբ բոլորովին լուռ կը մնայ, եւ անունն
անգամ չի յիշեր: Զարմանալի բան. Արուսա-
ղէմ՝ Ս. Յակոբայ Հայոց վանքին մէջ յարու-
ցուեցաւ այս խնդիրը: Նոյն 1868 տարին Ա-
րուսաղէմի պատրիարքարանին մամուլներէն ելաւ՝
պատրիարքական մատենագարանին ձեռագրին
վրայէն, Ղարութնայի գրոց երկրորդ տպագրու-
թիւն մը¹: Հրատարակողը՝ անանուն միարան

¹ Ղերութնա Աղեւսացի: Թուղթ Աբգարու թա-

մը, ոչ Աիւրաքնի ձեռք Տրատարակուած ասորերէն բնագրէն լուր ունի եւ ոչ Հ. Ալիշանի երկասիրութենէն: Միայն Յ. Ռ. Էմինի՝ Լանգլուայի ժողովածոյքին մէջ թարգմանութիւնը հասած էր իւր ձեռքը: Բայց ամենայն յստակութեամբ տեսաւ առաջարկուելի խնդիրը, եւ այնպիսի պարզամիտ եւ յատուկ լուծում մը տուաւ, որ հարկ կը համարինք իւր յառաջաբանին սկիզբը յառաջ բերել. ահա թէ ինչ կ'ըսէ:

“Ի շարս պատմագրաց զորս յիշատակէ Մովսէս Խորենացի ի պատմութեան իւրում, գտանի եւ Ղերուբնա որդի Ափշագարայ դպրի: Այս Ղերուբնա Ասորի գոլով ազգաւ՝ էր դիւանագպիր արքային (Հայոց) Աբգարու որպէս եւ հայր իւր: (Եւ) Ղերուբնա գրեաց, ասէ Խորենացի, զամենայն գործս որ ինչ յաւուրս Աբգարու եւ Սանատրկոյ (եղէն), եւ եղ ի դիւանին Եղեսիայ, : Արդ յայտ իմն է թէ սա ինքն պատմագիրն մեր ծերունի ի նմանէ առեալ գրեաց զերկուց թագաւորացն մերոց յիշատակելոց զգործս, որոց արձանագրութիւնք պահեալ կային մինչեւ ցաւուրս իւր ի դիւանին Եղեսիայ, այն է մինչեւ ցհինգերորդ դար:

Այսր գործոյ (Ասորի պատմագրիս) կորուսեալ համարի ցարդ բնագիրն ասորական, եւ ոչ ոք այլ յազգային եւ յօտարազգի պատմաբանից յիշատակէ զանուն նորա, բայց ի միոյ միայնոյ Խորենացւոյն: Սակայն են ամբ երեք յորմէ հետէ գտաւ ի գրքատան սրբոյ Աթոռոյս

գաւորի Հայոց, եւ քարոզութիւն սրբոյն Թագէի առաքելոց, Երուսաղէմ, 1868: — Հրատարակողը՝ Մ. Խորենացւոյ հետեւելով կը փոխէ իւր ձեռագրին մէջ գանուած հեղինակին Լարուբնա ուղիղ ձգւր:

ի միում ճառքնորի հասուած մի բանից՝ որոց վերագիրն է. «Թուղթ Աբգարու թագաւորին Եղեոսիայ քաղաքի՝ որ թարգմանի յԱսորի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանովայ»։ Յորում պատմի հաւատալն Աբգարու ի Քրիստոս, թղթել նորա առ նա եւ ընդունել զպատասխանին, գալուստ թագէի առաքելոյ յետ համբառնալոյ Փրկչին՝ առ Աբգար ի Հայս (?), քարոզութիւնք նորա, եւ այլն։ Եւ ի վախճան բանիցն ասէ. «Ղաբուբնա (Ղերուբնա) որդի Աբգաշարայ դպրի թագաւորին գրեաց զամենայն ինչ զոր միանգամ իւրք եղեն Ադդէի՝ առաքելոյ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած... եւ եղին ի տան յիշատակաց քարտիսից...»։

Արդ ի համեմատել մեր զայն գործ ընդ պատմութեան Մովսէսի քերթողահօր², գտանեմք՝ ըստ նորին իսկ վկայութեան, հանեալ ի նոյն գրոց՝ զոր ինչ պատմէ զթագաւորութենէն Աբգարու։ Իսկ զդուզնաքեաց տարբերութիւնսն մարթ է ընծայել թարգմանչին։ Քանզի Մովսէս Խորենացի ի բուն իսկ Ասորի բնագրէն քաղեաց հան որ ինչ պէտք իւրոյ պատմութեան էին. իսկ հայերէն թարգմանութիւնն զորմէ է բան մեր, յայլոց է արարեալ յաշակերտակցաց նորին, եւ որպէս հաւանեալս եմ՝ Եզնիկայ* կամ Յովսէփայ Պաղնացւոյ³, որք հրամանաւ սրբոյն Մեսրոպայ յետ գիւտի հայկական գրոց առաքեցան յԵղեոսիա թարգմանութեան աղագաւ։ Եւ զի նպատակ թարգմանչացն մերոց ըստ պահանջելոյ դարուն այնորիկ՝ էր յառաջագիմու-

¹ Թագէոս։

² Քերթողահօր՝ այսինքն հայր քերթողաց, վերագիր մը՝ զոր շատ յաճախ կու տան Հայք Մ. Խորենացւոյ։

* Եզնիկ եւ Ղերուբնայի թարգմանութեան լեզուն։ Ժ. Թ.։

³ Տես Մովսէս Խորենացի, Գ. 60։

Թիւն քրիստոսական հաւատոց, եւ ոչ ուշ այլոց մասանց եղին ի Թարգմանութեան, բայց եթէ դրոց սրբոց եւ վարդապետական ուսմանց, վասն որոց եւ որք զԱւերուբնայ դիրսն կամեցան հեղուլ ի հայ, զքարոզութիւնն եւեթ ընտրեցին հանել ի բան եւ ի գիր հայեցի, համառօտակի իմն անցեալ զպատմական անցիցն Աբգարու, որ պատճառք եղեն նորա ճշմարիտ հաւատոցն եւ երթալոյն առ նա Ս. Թադէի: Եւ զի կարճութիւն ժամանակին զոր կացին անդ ի պարսպումն Թարգմանութեան՝ Եզնիկ (?) եւ Յովսէփ, որք շտապէին իմն դառնալ առ վարդապետն իւրեանց եւ անտի ի Բիւզանդիա դիմել, արգել եղեն նոցա զամբողջ մատեանն հեղուլ ի մեզ:»

Այսպէս Երուսաղէմի անանուն հրատարակիչը լաւ կը հասկընայ ԱԶ. գլխուն վերջին նախադասութիւնը, նոյն իսկ նշանակութեան վրայ ալ կը շեշտէ: Բայց որովհետեւ «Հայոց Պատմութեան» մէջ կը հանդիպի շատ մը պատմութիւններու, որ ամենեւին նշանակուած չեն «Աբգարու Թղթին» մէջ, կը հետեւցընէ — այնչափ կը հաւատայ Մ. Խորենացւոյ հեղինակութեան — թէ մեր ունեցած հայերէն Թարգմանութիւնն թերի է եւ սկզբնագրին բովանդակութիւնն յառաջ չի բերեր: Այս աններելի լուծման դէմ՝ ոգորելու համար կանգ առնուին անպատեհ կ'ըլլար, վասն զի նոյն իսկ իրողութիւնները պատասխան կու տան այս լուծման: Եթէ Երուսաղէմի հրատարակիչը ճանչցած ըլլար միայն Աիւրտընի հրատարակութիւնը՝ որ «Ադդէի Վարդապետութեան» միայն կէսը կը պարունակէ, կրնար թերեւս ըսել թէ Մ. Խո-

րենացւոյ քանի մը գլուխներու նիւթը՝ պակաս
 (չհրատարակուած) մասին մէջ կը գտնուի :
 Բայց այս վերջին ապաստանարանն ալ ի դերեւ
 կ'երևէր՝ Պետերսբուրգի կայսերական մատենա-
 դարանին մէջ գտնուած ձեռագրի մը գիւտովը,
 որ կը պարունակէ ամբողջական «Վարդապե-
 տութեան» ասորի բնագիրն, եւ զոր 1876ին
 Գէորգ Ֆիլլիպս հրատարակեց անգղիերէն
 թարգմանութեամբ մը եւ ծանօթութիւններով¹ :
 Ուրեմն Ֆիլլիպսին հրատարակութենէն ի վեր
 երկու բնագիրներն ալ՝ ասորերէնն ու հայե-
 րէնը, ամբողջացած են, եւ մէկը միւսին ճիշդ
 նոյն է, ի բաց առեալ հայերէնի մէջ դիտմամբ
 եղած քանի մը փոփոխութիւններն, որոնց վրայ
 առիթ պիտի ունենանք անդրադառնալու :

Մինչեւ հիմայ՝ պէտք ենք խօստովանիլ,
 դիտնական աշխարհի առջեւ շատ մեծ ազմուկ
 հանած էր յան յիշատակարանն՝ որուն պատ-
 մութիւնը կը ծրագրենք : Թէպէտ առանց բա-
 ցառութեան ամէն հրատարակիչ պատմութեան
 հաւատալիութեան եւ վաւերականութեան ի
 կողմն խօսած են, միշտ ընդմիջարկութեանց
 (յաւելուածական բանահիւսութեանց) նկատ-
 մամբ իրենց դատաստանը չափաւորելով . թէ-
 պէտ պատմուածը՝ Նդեսիայի թագաւորի մը եւ
 Յիսուսի Քրիստոսի մէջ եղած թղթակցութեան

¹ The doctrine of Addai, the apostle, now first editet in a complete form in the original syriac, with an english translation and notes, by George Fillips, London, 1876.

մը կը հայի, սակայն նորերս գտնուած գիրքը գրեթէ անտես մնացած էր: Բայց 1876ին Ֆիլլիպսի ձեռօք եղած հրատարակութենէն անմիջապէս վերջը, Հարնաք¹ եւ Յան² իրենց գիտնական քննադատականներու մէջ կը յայտնէին թէ Եւսեբիոսի Եդեսիայի դիւաններէն³ հանած յիշատակարանն է մեր առջեւ ունեցածը, եւ անցեալ անտարբերութիւնն՝ վառ հետաքրքրութեան մը փոխուեցաւ: Այս կէտէն սկսեալ, նուիրուեցան շարք մը հանդէսներ կամ մասնական գրուածքներ՝ որոնց մէջ կան նաեւ մեծ արժէք ունեցողներ, գրքին վաւերականութիւնը, հեղինակութիւնը, սկզբնագիրը, թուականն եւ “*Աբգարայեօր-Թեան*” մէջ պարունակուած զարմանալի պատմութիւնը, քննելու, եւ մանաւանդ Աբգարու եւ Եդեսացւոց դարձին նկատմամբ՝ ասորական յիշատակարանին եւ Եւսեբիոսի պատմածին մէջ եղած աղերսը պարզաբանելու: Այս վիճաբանութեան մանրամասնութեանց իջնալ չենք ուզեր հոս, վասն զի չենք ուզեր խոտորիլ մեր բուն նպատակէն, որ է միմիայն Մ. Խորենացւոյ աղբիւրներու ուսումնասիրութիւնը: Բայց նոյն իսկ այս մեր նպատակը կը ստիպէ զմեզ, որ գոնէ համառօտակի յառաջ բերենք, գիտնական խուղարկութեանց արդիւնքն, որոնց զբաղեցան Հարնաքի, Յանի, Վիպսիոսի⁴,

¹ Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1877, էջ՝ 73.

² Gött. Gelehrten Anzeiger, 6 փետր. 1877, էջ՝ 161, 184.

³ Տես վերագոյն:

⁴ Die Edessenische Abgar-Sage, (Բրաունշվայգ) 1880.

Մաթէսի¹ Տիքսերոնի², Տաշեանի³ պէս մարդիկ, թող ուրիշ շատերը: Արդ կը կարծենք թէ շատ չենք հեռանար կազմուած եզրակացութիւններու միջինէն, եթէ հետեւեալ երեք թէզիսներու ամփոփենք.

Ա. Աբգարի եւ Յիսուսի հետ ունեցած թղթակցութեան զրոյցն ամենեւին պատմական հիմ չունի:

Բ. Այս զրոյցը երրորդ դարուն կէսերը սկիզբ առած է, եւ այն դարուն վերջերը ծնունդ տուաւ գրուածքի մը, զոր Եւսեբիոս աչքին առջեւն ունի:⁴

Գ. Վերջերը՝ այնպիսի ժամանակ մը որ որոշակի չի կրնար սահմանուիլ, բայց չորրորդ դարու կէսերէն սկսեալ մինչեւ հինգերորդ դարու առաջին քառորդը (երրորդական մասը) կը հասնի, այս առաջին խմբագրութիւնը նորանոր յաւելուածներ ու փոփոխութիւններ կրեց: Ընդլայնումներով եւ շատ մը ընդմիջարկութիւններով հարստացած՝ «Ադդէի Վարդապետութեան» արդի գիրքն յառաջ եկաւ:

Այս վերջին ձեւին մէջ ասորերէն յիշա-

¹ Die Edessenische Abgar-Sage auf ihre Fortbildung untersucht, Լայպցիգ 1882.

² Les origines de l'Église d'Edesse et la légende d'Abgar, Paris 1888.

³ Zur Abgar-Sage (ի Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes IV շատոր, Տեար. 1, 2, 3: Առանձինն հանուած տպագրութենէն են մեր կոչումները:

⁴ Տիքսերոն, անդ, էջ՝ 117. Այս երկը Աբգարու եւ Յիսուսի երկու նամակներէն կը բաղկանար, եւ հիւսուած էր պատմութեան մը՝ զոր Եւսեբիոս ամբողջապէս յառաջ չի բերեր:

տակարանն հայերէնի թարգմանուեցաւ, եւ Մ. Խորենացւոյ՝ իբր Ղերուբնայի (Ղաբուբնայի) գիրք յառաջ բերած՝ «Աբգարու թուղթին» ծնունդ տուաւ:

Այս թարգմանութեան թուականն որոշելը շատ դժուարին է: Հ. Ալիշան ու Ղանգլուայ Ե. դարուն կը դնեն, Տիքսերոն քահանան՝ աւելի որոշելով «գոնէ Ե. դարու մէջերը»¹ կ'ըսէ: Հ. Տաշեան այս վերջին կարծեաց կը յարի²: Բայց ի բաց առեալ ոճի խնդիրը՝ որ այսպիսի նիւթի մը մէջ որոշիչ արժէք չի կրնար ունենալ*, Ե. դարու համարելու մի միակ պատճառն է, այս բնագրին գործածուիլը Մ. Խորենացւոյ կողմանէ, որ ըստ Տիքսերոնի՝ 450—480ի մէջերը գրած է, իսկ ըստ Հ. Տաշեանի՝ 480է յառաջ**։ Մեր ընթերցողները գիտեն թէ այս եզրակացութիւնը մեզի համար անընդունելի է, որովհետեւ կը կարծենք թէ կրցանք

¹ Անդ, էջ՝ 130:

² Անդ, էջ՝ 42:

* Եւ սակայն մեր շատ մը պատմագրաց զրշութեան ժամանակն որոշելու շատ անգամ մի միակ ապացոյցն է՝ լեզուն. այսպէս. հազիւ ծանր ու երկար քննութիւններով համոզուեցան շատերը թէ Ջենոբ Գլակ հինգերորդ դարու մատենագիր չի կրնար ըլլալ, քան մը՝ որ հինգերորդ դարու լեզուին տեղեակ մը չի վարանիր ընդունելու եւ վիեննական դպրոցն միշտ «յետադարեան» անուանած է զՋենոբ Գլակ: Նոյնպէս զԽորենացի, զԵղիշէ, զԴ. Անյաղթ, զՄամբրէ եւայլն, երբեք հինգերորդ դարու ընտիր մատենագիր համարած չէ, այլ «երկրորդ կարգի աշակերտներ», այսինքն յետադարեան: Ժ. Թ.:

** Իսկ սովորական կարծիքն էր ցարդ 486: Ժ. Թ.:

հաստատել, որ Մովսէս Խորենացի ութերորդ դարէն յառաջ գրած չէ:

Ուրիշ շատ կարեւոր պատճառ մը կը ստիպէ զմեզ որ հինգերորդ դարէն շատ վարիջնանք: Մովսէս իւր առջեւն ունէր հայերէն թարգմանութիւնն եւ ոչ ասորերէն բնագիրը: Հ. Տաշեան արդէն հաստատած է զայս¹ եւ մենք քիչ մը ետքը ակնյայտնի ապացոյցներ յառաջ պիտի բերենք: Արդ այս թարգմանութիւնն սկզբնագրին բոլորովին նման չէ. մանաւանդ թէ ունի դիտմամբ եղած եւ կարեւոր փոփոխութիւններ որ քննադատութեան ուշադրութիւնը կը գրգռեն: Օրինակ. «Աբդարու թուղթը՝ Ադդէի Աարդապետութեան՝ առաքելոյն մահուան եւ յեղեսիա թաղման վերաբերեալ բոլոր վկայութիւնները դիտմամբ կը զեղչէ ու կը լռէ, եւ կը փոխանակէ զանոնք այնպիսի նախադասութիւններով, որոնց մէջ խօսք կ'ըլլայ «մեկնման» եւ «յարեւելս գացող»², առաքելոյն նկատմամբ հաւատացելոց ըրած ուղարկաւորութեան վրայ: Ասորին կ'ըսէ. «(Քաղաքին) բոլոր ազնուականաց առջեւ, ելաւ այս աշխարհէս, շարժուն հինգերորդ օրն էր, Խոր ամսոյն տասնուչորսը:» Հայը կը թարգմանէ «թագաւորին ազնուականաց եւ իշխանաց

¹ Անդ, էջ՝ 35 եւ յաջորդ . . . :

² Այս փոփոխութեան մանրամասնութեանց համար որ շատ հեռաբերական են, տես Doctrine (հրատ. Ֆիլիւսի) էջ 46 ու յաջորդներն. հմմտէ «Թուղթ Աբդարու» (հրատ. Վենետիկ) էջ՝ 45 եւ յաջորդներն. թարգմ. Ալիշանի էջ 53 եւ յաջորդ, հմմտ. Տիքսերոն, անդ էջ 66 եւ յաջորդ. Տաշեան, անդ էջ 18 եւ յաջորդ:

առջեւը, ձեռուրներն երկինք վերցուց, սկսաւ
 աղօթել եւ զիրենք օրհնեց. ետքը դէպ ի ա-
 րեւելք ճամբայ ելաւ՝ ժողովրդեան անթիւ
 բազմութեան մ'ընկերակցութեամբը. հինգ-
 շաբթի մըն էր, Մարերի ամսոյն տասնուչորսը: 1
 Սկզբնական բնագրին այսպիսի փոփոխութեանց
 նպատակն յայտնի է: Թարգմանիչն՝ ո՛վ որ ալ
 ըլլայ, Հայաստան աւետարանող սուրբ Թա-
 դէոսի մը զըրոյցը ստեղծելու նպատակը չունէր.
 ապա թէ ոչ այնպիսի որոշ բառեր չէր գոր-
 ծածեր: Բայց անտարակոյս ունէր իւր առջեւը
 նախնապէս գոյութիւն ունեցող զըրոյց մը, որ
 կ'ըսէր թէ Թադէոս ի Հայաստան աւետարանը
 քարոզած՝ եւ մարտիրոսական մահուամբ մեռած
 ըլլայ, եւ հարկ էր յամենայն դէպս իւր թարգ-
 մանած գրքին ըսածներն՝ իւր չորս կողմը տիրող
 ընդհանուր կարծեաց հետ միաբանել: Ակայա-
 բանական մատենագրութիւնն այսպիսի փոփո-
 խութեանց շատ մ'օրինակներ կ'ընծայէ:

Արդ որ դարուն մէջ կազմուեցաւ եւ
 տարածուեցաւ սրբոյն Թադէոսի ի Հայաստան
 քարոզած ըլլալուն զըրոյցը: Թուի թէ շատ
 ուշ, եւ այս զըրոյցը նախ եւ յառաջ յոյն՝
 սրբոց վարք գրող մատենագիրներէն առնուած
 է: Յամենայն դէպս՝ ամենահին հայ մատենա-
 գիրներ, Աորիւն՝ «Սուրբ Մեսրոպայ վարուց
 մէջ», Եղիշէ, Եզնիկ, Ագաթանգեղոս², Աա-

1 Այս կը ցուցնէ անուան յունաձեւ կերպարանքը,
 փոխանակ զըրոյցի «Ադգէ» ասորական անուան:

2 Ագաթանգեղոսին լուութիւնը մասնաւորապէս
 նշանակութիւն ունի:

զար Փարպեցի, Սեբէոս (Եօթներորդ դարուն վերջերք) Թագէոս առաքելոյն անունն անգամ չեն յիշատակեր եւ իւր պատմութեան ակնարկութիւն մ'իսկ չեն ըներ: Թո՛ղ Մովսէս Խորենացին, միայն Փաւստոս Բուզանդացի¹ որուն

¹ Թագէոս 4 անգամ յիշատակուած է Փաւստոսի գրքին մէջ (էջ 5, 30, 40, 71 տպ. վէն.) եւ ամէն անգամ իւր անունն Սրբոյն Գրիգորի անուան հետ կը յիշատակուի:

Յայսմ կը շնորհաւորենք Պր. Կարիէրի սրամտութիւնն եւ մեր կողմանէ կը յաւելունք թէ վերոյիշեալ չորս վկայութիւններն ալ յաւելուած են եւ քաւական ձախող յաւելուածներ, որոնց համար ունինք հետեւեալ պատճառներն. ա. էջ 5 “ի քարոզութենէն” քառէն սկսեալ մինչեւ էջին վարի տողը յաւելուած են՝ լեզուի անհարթութեան համար, որ աւելի ասորական բնագրէ եղած թարգմանութեան դրոշմը կը կրէ՝ իմաստի եւ քերականական շէնքին խառնակութեան համար: Եթէ ձեռագրի աղաւաղութիւններն՝ որ շատ են դժբախտաբար, ի քաց առնունք, քարձրաթոիչ է Բուզանդ, ուղուցիկ ոճ ունի, քայց կանոնաւոր. եւ քաջ հայերէնագէտ. համեմատեցէք օրինակի աղ. էջ 125 այս գեղեցիկ կտորը. “իսկ թագաւորն Պարսից յորժամ զայս լսէր, քազում շնորհ ունէր զօրավարին վասակայ, ընդ քաջասրտութեանն զարմացեալ եւ ընդ քազում աներկիւղութիւնն (տեղ մը տրական եւ տեղ մը հայցական խնդրի պէսպիսութեամբ, որ զուտ հայերէն է, հմմտէ. զարմանայ ընդ պատանառոյն (տր. հոլ.) Ռսկ. Մատթ. Ա. Հտ. 431. զարմանալ ընդ հայրապետին, նոյն տեղ էջ 543 եւ Ռսկ. Պաւղ. Ա. Հ. էջ 880 եւ ուրիշ շատ տեղեր. եւ (հայցական հոլ.) “զարմանամ ընդ վարիչն” Եզնիկ 11. զարմանամ ընդ համարձակութիւն Ռսկ. Մտ. Ա. Հ. 126 եւ այլն.) Եւ քազում պարգեւաց եւ պատուոյ արժանի անէր, (զքաջութիւն եւ զտիրասիրութիւնն գովեալ): վասն այնր իրաց մեծաւ սիրով սիրէր զնա, (եւ ըստ արժանի իւրում պատուէր զնա) մեծարէր զամենայն աւուրս հաշտութեան եւ խաղաղութեանն, որ ի մէջ նոցա էր.” Այսպիսի գեղեցիկ,

բնագիրն՝ արդի վիճակի մէջ թերեւս Մ. Խո-

քնական լեզուին հետ՝ որ միայն Բուզանդայ յատուկ է, համեմատէ մեր յաւելուած համարած տողերը. էջ՝ 5
 «... եւ ի նորուն հանգստեան արքային Տրդատայ զան-
 ցեալ իրացն զառաջնոցն զվարսն լաւացն, եւ որ զնո-
 ցուն հակառակ ընդդիմակաց, այն ամենայն ի ձեռն
 այլոցն գրեցան: Բայց եւ մեք ի մերում աստ եղաք
 փոքր ի շատէ ի կարգի պատմութեան (Բուզանդ պիտի
 ըսէք. եւ մեք փոքր ի շատէ եղաք ի (կարգի) պատ-
 մութեան մերում», եւ այլն: Բայց նոյն հատուածին հե-
 տեւեալ կտորը՝ «զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս
 ընդհատ երեւեսցի, հոռն մի նշանակեցաք, զոր օրի-
 նակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի
 կատարումս քովանդակութեան», : Ընդհատեալ
 նշանակութեամբ միայն հոս կը գտնուի. նշանակու-
 թիւնն ոսկեղարեան չէ, ուստի եւ յաջորդ դարերու.
 ընդհատ քառը՝ իբր զատ, տարբեր շատ տեղ գործա-
 ծուած է «ամս սակաւ ինձ ընդհատ ի քիւրուց եւ ի վեց
 հազարաց», (Եւսեք. Զր. Ա. Հատ. էջ՝ 96). «որչափ ինչ
 ընդհատ իցէ սա ի նմանէ», (Ոսկ. Մատ. 542.) «չիցէ
 ընդհատ ի մարտաւորէ», (Անդ, 598) տ. եւ Եզնիկ 252,
 Բարսեղ վեցօրեայ էջ՝ 174., կայ գրուած ընդհատ, քայց
 միշտ «տարբեր», նշանակութեամբ: «հոռն մի նշանա-
 կեցաք», բուն ձեւն է խոն մի. այս ոչ հայերէն քառը
 (զատ է «հոռն», անցք, որ հնդեւրոպական է) կը կրէ իւր
 վրան ասորական կնիք. հոռն ձեւով կը գտնուի առ
 Խորենացոյ. իսկ «խոռն մի նշանակել», տես Սարգիս
 Շնորհալոյ (յետադարեան) քով. «քիչ մը», նշանակել,
 ասութիւնը ոսկեղարեան չէ. ոսկեղարեան մը պիտի
 ըսէք. (ջանացաք) զամենայն կարճ ի կարճոյ ցուցանել
 (Մակար. 611) «ի կարճոյ զամենայն յայտ արարեալ
 ցուցանել», (Ոսկ. Մտթ. 62) «կարճառօտ կարգել
 զպատմութիւն», Եւս. Զրոնիկոն Ա. Հ. 171. «կարճառօ-
 տիւք համառօտս քարքառել զամենայն», Ոսկ. Մտթ. 43.
 կարճառօտ իմս զպատմութիւն հատանել (կարճ կեր-
 պով պատմել), Անդ, 46. «կարճառօտիւք (կարճօ-
 տիւք?) պարտ է ասել», Ոսկ. Եսայ. (ձեռագիր) էջ 28.
 աւելորդ կը համարինք համառօտ քառը յիշատակելը,
 որ իւր դարձուածներով կը փոխանակէ միշտ զ«հոռն մի

բենացւոյ գրքէն յառաջ գրուած չի կրնար

նշանակեցար, ը: Ջարմանալի է կարգած քանն ալ, որ միայն այս էջին մէջ գործածուած է եւ առ Ազաթան-գեղեայ (տպ. Վենետիկ 1835) էջ 277:

Հեղինակն մտադրութիւն ըրած է էջ 30. ուր կը յիշատակուի «աթոռն առաքելոյն Թաղէոսի». քայց եթէ մտադրութեամբ կարգանք Բուզանդայ այս տեղ պատմածը կը ստիպուինք ընդունիլ թէ անձսն եւ անտեղի յաւելուած մըն է. նախ. վասն զի պատմութեան կարգը կը խանգարէ. երկրորդ, Բուզանդ արդէն քիչ մ'ետքը միեւնոյն դէպքը կը պատմէ, սակայն առանց զ«աթոռն առաքելոյն Թաղէոսի» յիշատակելու: Հետեւինք Բուզանդայ. «Ջնոսս գաւեհնեւեան հրամայեաց երթալ ընդ մեծի նազարապետին վաղարշոռ, զի նստոռացելն գերանելին Յոռսիկ յարքոռնակսն կստսն, եւ իտադացելն գնացելն ի սահմանակիցս իւրեանց ի մայր քաղաքացն Գամրաց ի Կեւարիս, հասոռցանել գմանոռկն Յոռսիկ յ(առաքելակսն) աթոռն հայրապետացն: Գնացին եկին հասին ի քաղաքն Կեւարացոռց. ետոռն ի կաթողիկոսոռթիռն գՅոռսիկն ձեռնադրել, գորդին վրթանայ... եւ դարձան անդրեկն մեծառ ինդոռթեամբ, եկեալք առողջոռթեամբ յաջողեալք հասանեկն յայրապետեան աշխարհն: Եւ զիշխանսն գերկոսին, եւ նոցոռն ծոփացն յառաջ արձակեկն առետառորս առ արքայն: Ապա իրերտոռառ ինքն արքայն, ընդ առաջ երանեք նմա ի դաշտն յայնկոյս գետոյն Տափերն կամրջի, ամեանայն քանակօքն քագմոռթեամբք: Ապա ողջոյն տոռեալք զցանկարի ողջոյն միսեանց, անցեալ ընդ կամրոռջն Տափերայ, մտեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառնային, եւ նստոռցանեկն զցանկարի մանոռկն Յոռսիկ յաթոռ հայրապետակսն:» Ահաւասիկ Բուզանդայ պատմածը. սակայն վերոյիշեալ «գորդին վրթանայ» բառերէն ետքը՝ անշուշտ ընդօրինակողը, կը յաւելու «Եւ նստոռցին զնա յաթոռն Առաքելոյն Թաղէոսի, եւ յաթոռ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի» բառերը: Նոյնը կը համարինք յիշատակեալ միւս երկու վկայութեանց համար: Ծ. Թ.:

ըլլալ, եւ Զենոբ Գլակ¹, որ ապահովապէս
աւելի նոր է, խնդրի նիւթ կու տան: Աւրեմն
այս հետեւութեամբ՝ եթէ խաբուած չենք,
իրաւունք ունինք հաստատելու թէ համեմատա-
բար նոր է հայերէն թարգմանութեան թուա-
կանը, եւ Մ. Խորենացիէն քիչ մը յառաջ
եղած է թարգմանութիւնը: «Ազգէի Աարդա-
պետութեան» շարագրութիւնը հինգերորդ
դարէն յառաջ դնելու համար՝ այս թարգմա-
նութեան հինգերորդ դարուն մէջերն գոյու-
թիւն ունենալէն հանուած ցուցումը, գոնէ իւր
արժէքը կը կորսնցընէ:

Լաբուբնայի գրքին հայ գրագատութեան
պատմութիւնը լմնցընելու համար խօսք մըն ալ
ըսենք: Երուսաղէմի հրատարակչին՝ յախուռն
ու եղական ենթադրութեանց պատճառ տուող
կանխակալ կարծեաց տեղի տալով, Աիեննայի
գիտնական Միսիթարեան մը՝ Հ. Տաշեան, խնդրին
ուրիշ լուծում մը տալ ուզեց: Իբր յենակէտ
կը դնէ այս իրողութիւնը. Մ. Խորենացի կը
յայտարարէ թէ գրուած յիշատակարաններէն
փոխ առած է քանի մը դէպքեր, որոնք մեր
ճանչցած աղբիւրներու մէջ չեն: գտնուիր այլ
եւս. եւ ենթադրութիւն մը կ'ընէ (Հ. Տաշեան)
թէ Աբգարու եւ Սանատրկոյ վերաբերեալ շատ
մը դէպքեր՝ Լաբուբնայի անուամբ գրի առ-
նուած պիտի ըլլան, եւ կամ նոյն իսկ իբր լրա-
ցուցիչ մաս աւելցուած պիտի ըլլան մեր ձեռքը

¹ Համեմատէ Զենոբի վրայօք Գ. Խալաթեանցի
սքանչելի գործը, Աիեննա, 1893 (հայերէն):

Հասած գրքին վրայ¹ : Այս կարծիքն հանձարեղ է, եւ իբր նեցուկ բերուած պատճառները զօրաւոր են : Տիքսերոն արդէն ըսած էր. « Հարկ է որ՝ թերեւս Վերուբնայի անուամբ, ասորական զրոյցին վրայ՝ ի մասնաւորի հայերէն ծագմամբ, յաւելուածներ գոյութիւն ունենան, եւ որոնցմէ առած ըլլայ Մ. Խորենացի² » : Չենք կարծեր որ այսպիսի մեկնութիւն մը փնտուելու պատճառ մ'ըլլայ : Երկու գիտնականներն ալ կը խաբուին, վասն զի զՄ. Խորենացի կը նկատեն, իբր « աւանդութեան հետեւող » մէկը, եւ ասոր երեւակայութեան պարտուպատշաճ մաս մը չեն հաներ : Այս ուսումնասիրութեան շարունակութեան մէջ կը տեսնենք :

Գ.

Արգարտոս գրողին՝ Հայոց Պատմոյթեան մէջ մոտ-
ծոտիլը :

Ի. գրքին Ժ. գլխէն ետքը՝ որուն արժէքն ու կարեւորութիւնը կը ճանչնանք հիմայ, Մ. Խորենացի Հայ Արշակունեաց պատմութիւնը կը շարունակէ եւ կը պատմէ Արտաշէս Ա. նոյն (ԳԼ. ԺԱ — ԺԳ) Տիգրան Բ. ի (ԳԼ. ԺԳ — ԻԱ) եւ Արտաւազդայ (ԳԼ. ԻԲ — ԻԳ) թագաւորութիւնները : Արտաշէս Ա. նոյն մեծամեծ գործոցը համար ըսուածը՝ շատ անհաւանական պատմական վէպ մը կը կազմէ : Հեղինակին գործածած աղբիւրները՝ — եթէ երբեք ունեցած է, —

¹ Անդ, էջ՝ 28 եւ յաջորդք :

² Անդ, էջ՝ 68 :

մինչեւ հիմայ անգիւտ մնացած են: Բայց Տի-
գրան Բ. ուլ՝ որ Տիգրան Մեծն է, Միհրդատայ
փեսան, (Մ. Խորենացի +ե—յր կ'անուանէ.) եւ
Արտաւազդուլ՝ շատ հաստատուն պատմական
հողի վրայ ենք: Տիգրանի թագաւորութիւնը՝
Հայաստանի հին պատմութեան ամէնէն աւելի
փառաւոր եւ միանգամայն ամենածանօթ մասը
կը կազմէ¹: Սակայն եւ այնպէս Խորենացի՝ այս-
պէս ըսենք, բան մը չի գիտեր այս թագաւորին
վրայօք: Նոյնպէս լաւ տեղեկութիւն չունի Ար-
տաւազդայ վրայ, որ յունական կրթութիւն
առած էր, եւ որուն յունարէն գրուածները
Պլուտարքոսի ժամանակ դեռ գոյութիւն ունէին:
Բոլոր այս շրջանին՝ եւ յաջորդ շրջանին մէկ մա-
սին համար Մ. Խորենացի իւր տրամագրութեան
տակ ունի միայն զՅովսեպոս պատմիչը, որմէ
կ'օրինակէ քիչ շատ ճշգրութեամբ Պարթեւաց
եւ Հայոց վրայ ըսուածները: Այս հատուկօտոր
տեղեկութիւններն իրարու ձուլելով, եւ շատ
անգամ իւր երեւակայութեամբը ընդարձակե-
լով եւ ընդլայնելով՝ մեր խօսած երկու թագաւ-
որաց կը յաջողի նուիրել գրեթէ տասնեակ
գլուխներ, որոնց մէջ հարկաւ Հրէաստանը՝ Հայ-
աստանի չափ տեղ մը կը գրաւէ:

Զայս ձանչցած էր արդէն Գուտշմիդ:²

¹ Th. Reinach, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris, 1890. Տես այս երկասիրութեան մէջ «Միհրդատ առ Տիգրանայ», տիտղոսով գեղեցիկ գլուխը (էջ 342—376) որ ճիշդ գաղափար կու տայ նոյն ժամանակուան Հայաստանի վիճակին վրայ:

² Ueber die Glaubwürdigkeit եւ այլն. էջ՝ 24 (Kleine Schriften, III էջ՝ 308):

Բայց երեւելի քննադատը կը սխալի, երբ կ'ըսէ թէ Մ. Խորենացի մերթ « Հրէական հնութիւններէն », եւ մերթ « Հրէական պատերազմէն », կը քաղէ իւր նիւթը: Հայոց Պատմութեան այս գլուխներուն մէջ՝ Յովսէպոսէն փոխ առնուած դէպքերու մանր քննութիւն մը թոյլ տուաւ մեզի հաստատելու թէ « Հրէական պատերազմին » միայն առաջին գիրքը գործածուած է իբր երկրորդական աղբիւր: Ի վիճակի ենք ցոյց տալու թէ Մ. Խորենացի՝ Յովսէպոսին այս գործքը կը ճանչնայ, միայն ասորերէն թարգմանութեան մը վրայէն եղած հայ թարգմանութենէ: Մեր մերձաւոր աշխատասիրութեան նիւթը պիտի ըլլայ այս:

Հրեայ պատմագրին քով գտած տարրներով՝ Հայաստանի տարեգիրքներն այսպէս ամբողջացրնելով, կը հասնի Մ. Խորենացի իրողութեան մը՝ որուն համար առատ յիշատակարաններ կան:

Ա՛ռզենք Տիգրանայ որդւոյն՝ Արտաւազդ թագաւորին գերութեան վրայ խօսիլ, զոր Անտոնիոս մատնութեամբ գերի բռնեց եւ Ք. Յ. 34ին Աղէոպատրային տարաւ: Մովսէս այս դէպքը կը պատմէ այսպէս. « (Անտոնիոս) անցեալ ընդ Միջագետս, կոտորէ անհնարին զզօրս Հայոց, եւ ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ դառնայ յԵգիպտոս պարգեւել Աղէոպատրի զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկածէ պատերազմին՝: » Անտոնիոսի

ըրած ճամբուն յիշատակութիւնը, Արտաւազ-
դայ զորաց պարտութիւնը՝ ուրիշ պատմագրաց
վկայութեան կերպապէս հակառակ է. կոչման
մնացեալ մասը բառական թարգմանութիւն է
Յովսեպոսէն՝ որ « Հրէական պատերազմին » մէջ,
արտաքոյ կարգի համառօտութեամբ յառաջ կը
բերէ այս դէպքերը¹: Բառ մը իսկ չ'ըսեր՝ Ար-
տաւազդայ՝ եռապետութեան ձեռքն իյնալու
պարագաներուն վրայ, բան մը՝ զոր դարէ մը
վերջն իսկ Տակիտոս դեռ « ոճիր Անտոնիոսի »²
կ'անուանէր: Բնաւ չի խօսիր յԱղէքսանդրիա
ըրած յաղթական մուտքին վրայ, այն յաղթա-
կան ձաղանքին վրայ՝ որուն մէջ Անտոնիոս՝ իւր
առջեւէն տանելով ոսկիէ շղթաներով կապուած
Հայոց դժբախտ թագաւորն եւ անոր հետ եղող-
ներն, Աղէոպատրային առջեւը կը կեցընէր իւր
կառքը, ինչպէս որ հռոմայեցի յաղթողաց ըն-
կերացող բազմութիւնը կանգ կ'առնուր Ապի-
տոլիոնի Արամազդայ³ առջեւ: Նոյնպէս չի խօսիր
Արտաւազդայ ողբալի մահուան վրայ, որ Ակ-
տիոնի⁴ պատերազմէն ետքը Աղէոպատրայի հրա-
մանաւը գլխատուեցաւ: Յովսեպոս չի գիտեր
կամ զանց կ'առնու այս դէպքերը, եւ ըստ այսմ

¹ Καὶ μετ' οὐ πολὺ παρῆν ἐκ Πάρθων Ἀντώνιος, ἄγων αἰχμάλωτον, Ἄρταβάζην τὸν Τιγράνου παῖδα, δῶρον Κλεοπάτρα. Μετὰ γὰρ τῶν χρημάτων καὶ τῆς λείας ἀπάσης ὁ Πάρθος εὐθὺς αὐτῇ ἐχαρίσθη. (Հրէ. Պատ. I, 18, 5)

² Ob scelus Antonii, qui Artavasdem, regem Armeniorum, specie amicitiae illectum, dein catenis oneratum, postremo interfecerat. Տակիտոս, Տարեգիրք II, 3.

³ Dion Cassius, XLIX, 39, 40. Համեմատէ Prideaux, Connection, IV 276 եւ յաջորդ (տպագր. 1826):

⁴ Dion Cassius, II, 5.

անծանօթ կը մնան Մ. Խորենացւոյ: Հարկ է թէ ազգային աւանդութիւնը մեռած ըլլայ բոլորովին ի Հայաստան, որպէս զի այս դէպքերու ամենագոյզն արձագանգն իսկ չկարենար հասնիլ պատմագրի մը՝ որուն ամենամեծ արժանիքն է հայրենասիրութիւնը:

Փոխանակ միայն « Հրէական պատերազմէն, փոխառութիւններ ընելու՝ եթէ Մ. Խորենացի գոնէ « Հրէական հնութեանց » մէջ ալ կարենար տեղեկութիւններ որոնել, պիտի գտնէր անոնց մէջ՝ հայ գահուն վրայ Արտաւազդայ յաջորդող երկու թագաւորներուն անունները: « Հրէական պատերազմին » վերագոյն յառաջ բերած մասին համապատասխանող կտորին մէջ՝ արդեամբ իսկ կը կարդանք թէ Արտաքսիաս (Արտաշէս)՝ Արտաւազդայ անդրանիկ որդին, խոյս տալով իշխանութիւնը ձեռք առաւ, եւ թէ ետքը Հռոմայեցիք զինքը մերժեցին եւ անոր կրտսեր եղբայրը՝ ՂՏիգրան գահը նստուցին¹: Գիտն Աասսիոս եւ Տակիտոս կատարելապէս կը հաստատեն Յովսեպոսին ըսածները. Տիբերիոս՝ որ Աւգոստոսէն զրկուեցաւ, հարկ չունեցաւ գահընկէց ընել զԱրտաշէս՝ զոր սպաննուած գտաւ իւր իսկ

¹ Ἀρμενίας δ' ἐβασίλευσεν Ἀρταξίας ὁ πρεσβύτατος τῶν ἐκείνου (Արտաւազդ) παίδων, διαδράς ἐν τῷ-τότε. Καὶ τοῦτον Ἀρχέλαος καὶ Νέρων Καῖσαρ ἐκβαλόν-τες Τιγράνην τὸν νεώτερον ἀδελφὸν ἐπὶ τὴν βασιλείαν κατήγαγον. Ταῦτα μὲν οὖν ἐν ὑστέρω (« Հրէակ. Հնութ. ԺԵ. 4, 3.) Ἀρχέλαος եւ Νέρων ἀνωικῶνταί τεղοι ἀν-δύωνορութիւնք՝ Արքեղայոս Ասապագովիոյ թագաւորը, եւ Տիբերիոսն են: Tigranes deductus in regnum a Tiberio Nerone. (Տակիտոս, Տարեգիրք, Բ. 3.)

Հպատակներուն ձեռօքը, եւ Ք. Յ. 20ին թագաւոր դրաւ Հայոց վրայ զՏիգրան՝ որ Հռոմ սնած էր¹ :
 Եւ որովհետեւ Հրէական պատերազմը կը լռէ Արտաւազդայ յաջորդներու մասին, Մ. Խորենացի չի ճանչնար մեր յառաջ բերած թագաւորներն, որոնցմով կարելի է ըստ չափուամբողջացրնել պատմութիւնը : Արդ, եթէ իւր առջեւն ունեցած աղբիւրները կրցանք ճշգիւ գնահատել, իրեն մինչեւ հիմայ առաջնորդող ուղղիչ թելը կը կորսնցրնէ Մ. Խորենացի : Եւ իրօք Յովսէպոս այլ եւս Հայոց թագաւորներ չի յիշեր, բայց եթէ միայն իւր գրքին վերջերը², ուր կը խօսի Տրդատ անուամբ թագաւորի մը վրայ, որ Ալանաց պատերազմին մէջ (Քրիստ. ետքը 72ին) թշնամեաց պարանով մը բռնուած կը համարուի. եւ ուրիշ կողմանէ գիտենք, որ սոյն այս Տրդատ՝ 61ին³, Պարթեւաց թագաւորին՝ Աաղարշակայ Ա. նոյն ձեռօք Հայոց թագաւոր պսակուած է : Ընդհակառակն՝ գրի առնուած նուիրական պատմութիւններ⁴ կը յիշատակէին Սանատրուկ թագաւոր մը, որ հալածիչն էր եղած Թագէոս առաքելոյն՝ որ Քրիստոսի մա-

¹ Դիոն Կասսիոս, ԽԹ, 39, 40. Տակիտոս, Տարեգիրք, Բ. 3 :

² Հրէակ. Պատերազմ. Է. 7, 4 :

³ Մ. Խորենացի իւր Պատմութեան մէջ չի յիշեր այս Տրդատը, որ Ներոնէն իշխանութիւն առնելու համար 66ին Հռոմ գնաց (Հմմտ. Գուաշմիդ, Իրան, էջ՝ 131 եւ յաջորդ.) բայց (քեմիստապատ) պարանին մանրավէպը զանց առնել չէ ուզած, եւ առանց ժամանակագրութեան միտ դնելու նոյն դէպքը կը պատմէ Տրդատ Մեծի՝ Ս. Գրիգորի ժամանակակիցին վրայ (Բ, 85), այսինքն Գ. դարուն վերջերը :

⁴ Պատմ. Հայոց, Բ. 34. Քիչ մը վարը պիտի գառնանք այս յիշատակարաններուն :

հուանէն քիչ մը ետքը ի Հայաստան աւետարանը քարոզելու եկած էր: Արտաւազդայ գերութենէն (Ք. Յ. 34ին) մինչեւ Սանատրուկ թագաւոր՝ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ 60 տարւան անջրպետ մը կը մնար, զոր պէտք էր լեցընել: Ի՞նչպէս յաջողեցաւ Խորենացին:

Երկրորդ գրոց ժ. գլուխն ուսումնասիրած ատեն ցոյց տուինք որ Մ. Խորենացի իւր առջեւն ունէր հայերէն թարգմանութեամբ երկու երկասիրութիւն, որոնցմէ մին՝ Եւսեբիոսի Եկեղեցւոյ պատմութիւնն էր, իսկ երկրորդը՝ Ղերութնայի (Ղաբութնայի) գիրքը: Երկուքն ալ կը պատմէին Եդեսիոյ թագաւորին՝ Աբգարու, զարմանալի պատմութիւնը, որ Յիսուսի քրիստոսի հետ թղթակցած էր, եւ թագէոս առաքելոյն ձեռք՝ որ այս նպատակաւ ղրկուած էր, անբուժելի հիւանդութենէ մը հրաշքով բժշկուելէն ետքը, բոլոր իւր ժողովրդովը դարձած էր: Այս պատմութիւնը՝ որ Եւսեբիոսի յարգելի անուամբն երաշխաւորեալ էր, բացարձակ պատմական նկատուած էր: Աբգար թագաւորը՝ արշակունի հայ թագաւորաց շարքին մէջ մտցընելով եւ զինքն իբր Սանատրուկոյ նախորդը նկարելով, մեր նշանակած անջրպետը լեցուած էր, եւ կամ քիչ բան կը պակսէր, եւ Հայոց պատմութիւնը կը ճոխանար Գլխով մը՝ որ զՀայերը իբր քրիստոնէութեան դարձող առաջին ազգը նկատել պիտի տար: Ստոյգ է՝ ոչ Եւսեբիոս եւ ոչ «Աբգարութեան թուղթը» նոյն իսկ իւր փոփոխութիւններուն մէջ, չէին պարունակեր բառ մը իսկ, որ թոյլ

տար Եղեսիոյ թագաւորութիւնն իբր հայկա-
կան նկատելու: Բայց Մ. Խորենացի հիւսած էր
Հայոց պատմութեան մէջ՝ Յովսեփոսի Պար-
թեւաց մասին պատմածը, եւ թերեւս արդէն
կը մտածէր այն բանը՝ զոր քանի մը դար ետքը
Բար-Հեբրէցի ասորին այս խօսքերով կը
բացատրէր. «Պարթեւ կամ Պարսիկ, Պար-
թեւ կամ Եղեսացի, Պարթեւ կամ Հայ նոյն
բանն է:»¹

Հատ դժուարին է ստուգութեամբ ըսելը
թէ Մ. Խորենացի անձամբ մուծած է Աբգա-
րու զրոյցը «Հայոց պատմութեան» մէջ, թէ՛
իւր ժամանակներն ենթադրուած աւանդութիւն
մը գրի առած է պարզապէս: Սակայն առաջին
մեկնութիւնն ընդունելու աւելի մէտ ենք: Մ. Խո-
րենացւոյ յառաջ բերած գրաւոր յիշատակա-
րաններու կարգին մէջ՝ ուր իրապէս Սանատրկոյ
անունը կար, պէտք է՝ ինչպէս կ'երեւայ, դասել
«Սրբոյն Թադէի եւ Սնդիոյ ինքն զիւրեան»
Թի-նը², որուն վրայ հրաւիրած է արդէն Հ. Տա-
շեան՝ քննադատներու մտադրութիւնը³: Այս
հետաքրքրական յիշատակարանը «Աբգարու
թղթին» կրած փոփոխութիւններէն ետքը գրուած
է, բայց «Հայոց պատմութենէն» աւելի հնա-
գոյն պիտի ըլլայ⁴: Արդ հոն կը կարդանք հե-

¹ R. Duval, Պատմութիւն Եղեսիոյ, էջ 29.

² Վեներտիկ, 1853, Սոփերք Ը:

³ Անդ. էջ 20, ծանօթ. 2.

⁴ Թադէի զիւրեան-Թի-նը՝ թարգմանութիւն չի
թուիր, ինչպէս կ'ըսէ վերջաբանն եւ հրատարակողները կը
կարծեն: Սակայն (էջ 15 եւ յաջ.) Մարկոսի Աւետարանէն
ԺԶ, 15, 16 վկայութիւն մը յառաջ կը բերէ, որ ասորա-

տեւեալը. “Եւ ինքն իսկ թագաւորն Աբգար որ
բժշկեցաւ ի սրբոյ առաքելոյն, եղև քարոզ
բանին կենաց, եւ նշանագործ յամենայն բարիս.
Եւ օրհնէր սուրբ առաքեալն զթագաւորն եւ
զամենայն հաւատացեալսն. եւ... առնոյր զաշա-
կերտսն եւ փութով հասանէր յաշխարհն Հայոց,
առ թագաւորն Սանատրուկ:”¹ Այս կտորէն
յայտնի կ’ըլլայ թէ Սանատրուկ ու Աբգար իբր
մի եւ նոյն տեղւոյ թագաւոր նկատուած չեն:
Եւ ոչ երկու թագաւորաց մէջ եղած ազգակա-
նութեան կապերն յիշատակուած են²:

Անտարակոյս Խորենացւոյ ժամանակակից
աւանդութեան մը բացատրութիւնն է այս: Ստոյգ
է որ մի եւ նոյն հատորին մէջ տպագրուած՝ նոյն
Վէյ-Բ-Ն-Բ-Ն բնագրի համեմատութիւն մը,
իրերն ուրիշ երեւութիւն տակ կը ներկայացընէ.
“Եկն Թագէոս յԱւրհա քաղաք առ թագաւորն
Հայոց եւ Ասորոց Աբգար”³, եւ քիչ մը վարը.
“Թագէոս թղթովն Աբգարու (եւ) հրամանաւ
Փրկչին... գայ յաշխարհս Վէրին Հայոց”⁴, առ Սա-

կան թարգմանութեան մէջ կայ, բայց Մարկոսի Աւետա-
րանին վերջին (9—20) աներովը մէկտեղ՝ հայերէն հին Ս.
Գիրքերու մէջ կը պակսէր, ինչպէս կ’երեւայ. աես Ձօհրա-
պեան հրատարակութիւնը:

¹ Էջ 12 եւ յաջորդ. Համեմատէ այս կտորը՝ վերա-
գոյն՝ էջ 32—33. նշանակուած փոփոխութեանց հետ:

² Ըստ Մ. Խորենացւոյ Սանատրուկ Աբգարու քեռ-
որդին էր:

³ ... առ թագաւորն Հայոց եւ Ասորոց Աբգար,
էջ 59. Հոս “Հայոց եւ” բառին ընդմիջարկութիւնն (յաւե-
լուածն) ակ’յայտնի է:

⁴ Էջ 60. Վէրին Հայ (Arménie supérieure) անտ-
փոր բացատրութիւնն՝ (պէտք չէ շփոթել Բ-Ն-Բ-Ն Հայի հետ
(Haute Arménie) ակներեւ կը ձգտի Աբգարու հայ թագաւո-
րութեան եւ Սանատրուկոյ նոյնպէս հայ թագաւորութեան
մէջ տարբերութիւն դնելու (?):

նատրուկ արքայն՝ որ էր քեռորդի հաւատացեալ արքային Աբգարու ՝: Առսոյ պէս պայծառ կ'երեւայ մեզի թէ այս երկու բնագիրներն Մ. Խորենացւոյ գրքովն իրարմէ անջատուած են: Եւ երկրորդ խմբագրութեան՝ մի միայն նպատակն է միաբանել իրարու՝ Թագէոսի ի Հայաստան առաքելութեան հին զրոյցը՝ « Հայոց Պատմութեան » մէջ մուծած նոր տեղեկութեանց հետ:

Մեր ենթադրութիւնը նոյնպէս հաստատութիւն կ'առնու Եւսեբիոսի տեղեկութեանց եւ « Աբգարու թղթին » վրայ եղած յաւելուածներէն, զորոնք կը ներկայացընէ մեզի « Հայոց Պատմութիւնը »: Ոչ թէ միայն շատ մը գլուխներ աւելցուած են Աբգարու պատմութեան վրայ՝ որուն թագաւորութեան՝ միայն 32^{րդ} տարիէն սկսեալ կը զբաղի զրոյցը, այսինքն առ Յիսուս գրած նամակէն սկսեալ, այլ Աբգարու նախորդ մըն ալ կը տրուի, որ գոյութիւն կ'առնու՝ Մ. Խորենացւոյ տրամագրութեան տակ եղած յիշատակարանաց տրուած սխալ մեկնութենէն: Ընդհանուր ձգտմամբ եւ աղբիւրները գործածելու եղանակով՝ այս յաւելուածները կը մատնեն գրողին ձեռքը, եւ չեն ներեր կարծել տալ թէ ընդհանուր տիրող աւանդութենէ մը փոխ առնուած ըլլան:

Քիչ մը ետքը յառաջ պիտի բերենք Մ. Խորենացւոյ պատմածը, ըստ կարելոյն լու-

¹ Արդէի քարոզութեան ասորերէն բնագրին մէջ կը պակսի այս թուականը, բայց պէտք է « Աբգարու թղթէն » առեալ ամբողջացընել: Մովսէս ալ չի յիշեր:

սաւոր կերպով մերձեցընելով այն աղբիւրներուն՝ որոնցմէ ինքն առած է: Բայց նախ եւ յառաջ երկու կարճ դիտողութիւններունինքընելու:

Արդէն ըսինք թէ Աբգարու զրոյցը ստոյգ պատմութենէն կը խոտորեցընէ զմեզ, ուրեմն աւելորդ է՝ Յիսուսի ժամանակակից Աբգար Ե. Ուկամայի (Արշամայ = Սեաւ) վրայ գիտցած մեր քիչ բանը հոս պատմելը: Այս նկատմամբ տեղեկութիւն խնդրող հետաքրքիր ընթերցողն կ'առաքենք Գուտշմիդի եւ Գիւվալի¹ մասնական երկասիրութեանց:

Գարձեալ բոլորովին մեկուսի պիտի թողունք Մ. Խորենացւոյ՝ թագաւորութեանց նկատմամբ տուած ժամանակագրութիւնն ու թուականները: Բոլորովին մասնական խնդիր է այն, եւ հաւաքական աշխատութիւն կը պահանջէ, որով չենք կրնար այս տեղս օգտակարապէս զբաղիլ: Պարզ օրինակ մը բաւական է նիւթին բնութիւնն ու դժուարութիւններն ըմբռնել տալու: Արտաւազդայ գերութիւնն Բ. Յռ. 34ին եղած կը համարուի: Իւր յաջորդն՝ Արշամ 20 տարի կը թագաւորէ (Գլ. ԻԵ), ենթագրենք թէ 33ին գահ ելած ըլլայ, կը հասնինք Բ. Յ. 14ին: Արդ եթէ 13 թուականէն սկսեալ Աբգարու թագաւորութեան (Գլ. ԼԳ) 38 տարի-

¹ A. v. Gutschmid. Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroene. Պետերբուրգ, 1889 (Mémoires de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersburg, VII. série, t. XXXV. Թիւ 1.) — Նոյնպէս R. Duval, Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse jusqu'à la première croisade. Պարիս, 1892 (Հանեալի Journal asiatiqueէ, 1891).

“Ենթադրելով իսկ, կ'ըսէ Սէն - Մարտէն¹, որ Աբգար՝ Սէ... յորջորջուէր, դիւրաւ կը հասկըցուի թէ նամակի մը սկիզբն այնպիսի վերադիր մը չէր կրնար առնուլ” : Այս պատճառաբանութիւնը մեզի համար անտարբեր է, բայց կարելի է արեւելեան թարգմանիչք այսպիսի խղճահարութեան մը հնազանդած ըլլան : Եւսեբիոսի հրատարակութիւնները՝ զորոնք կրցանք տեսնել, (Հայնիսէն, Շվէգլէր, Գինգորֆ) այսպէս ունին. “Աբգար՝ կուսակալ Եդեսիոյ, առ Յիսուս, Փրկիչ բարի²” եւ Աբգարու վերադիրն ի բաց կը թողուն : Սակայն ստոյգ է թէ այս յորջորջումը նախնական բնագրին մէջ իրապէս կար : Միայն Եւսեբիոս՝ կամ “Եդեսիոյ դիւաններէն հանուած” յիշատակարանն իրեն մեկնողը, չէր թարգմանած, պարզապէս ճշգիւ *Ὀὐχάμα* ձեւով ընդօրինակելով գոհ եղած էր : Նոյնը կը գտնենք Ռուփինոսի լատին թարգմանութեան (*Uchamae filius*³) եւ ասորական թարգմանութեան մէջ (*ܘܚܡܐ*), որուն վրայէն եղած էր հայ թարգմա-

¹ Fragments d'une histoire des Arsacides, հաս. I, էջ 123.

² “*Ἀβγαρος τοπάρχης Ἐδέσσης Ἰησοῦ σωτηροῦ ἀγαθῶ*, I, 13.

³ Կիւրչոսն, Լեփսոս, Տաշեան եւայլք, ըստ ասորութեան, ունին *Uchanae filius*. Սիսալ ընթերցուած մէն է : Սամուէլ Ա. Բերգէր գիտնական բարեկամս, ազգային մատենագարանին մէջ Ռուփինոսի 12 ձեռագիրներ քննելու յանձն առաւ ինձի համար. 5 հատը՝ ԺԱ—ԺԲ. դարէն, ունին *Uchame* (կամ *Uchamae*) *filius*. 3ը՝ ԺԱ—ԺԳ. դարէն. *Euchame f.* օրինակ մը միայն՝ ԺԵ դարէն ունի *Uchanie filius* : Երբեմն յառաջ բերուած *Ὀὐχανίης υἱός*, ընթերցման ձեւը՝ *Uchanie filius* ձեւին վրայէն՝ յունարէն բնագիրն ամբողջացրնելու համար, Բոնգարի (*Bongars*) կողմանէ եղած պարզ առաջարկութիւն մըն է, աես Հայնիսէնի հրատարակութիւնը I, էջ 80, ծանօթ :

նութիւնը : Աւելին կայ. Պարիսի եւ Աննետկի երկու ձեռագիրներն *ὄχι ἀμα*¹ ընթերցումն ալ ունին, որ հազիւ թէ սկզբնագրին մէկ փոփոխութիւնն է :

Ասորական թարգմանութեան հայ թարգմանիչը կը հասկընար բնականապէս oukama բառին իմաստը, բայց չուզեց թարգմանել եւ օրինակեց Արշամայ (ardschama) : Թերեւս բնագիրը սխալ կարգացած էր, լաւ ;) կամ լաւ ;) փոխանակ կարգալու լաւ օ), որուն յ գիրը փոխագրած ըլլայ ըստ արեւելեան ասորաց արտաբերութեան tch² : Հայ թարգմանիչն « Արգապետութեան » որ Եւսեբիոսին թարգմանութենէն ետքն է եւ ասկէ օգտուած է, oukama բառին առջեւ նոյնպէս ընկրկեցաւ. առաջին անգամ թարգմանած է *արամ*³ բառով, եւ նամակին վերնագրին մէջ՝ Արշամայ ձեւով, որ Արշամայ ձեւէն աւելի հայկական է⁴ : Այս oukama բառին կերպարանափոխութեան որպիսի պատճառներ ալ բերուին, մեր ըսածներէն յայտնի կ'ըլլայ թէ պարզ ընդօրինակութիւն է բառի մը, զոր թարգմանել չեն ուզած :

¹ Այսպէս ունին ազգային մատենագրարանի՝ Ռուփինոսի երկու ձեռագիրներն, *huc ame filius եւ hucha meae filias*.

² Grammatica syriaca, quam post opus Hoffmanni refecit Adalbertus Merx. Halis, 1867 I, էջ 7.

³ Արգապետութեան, էջ 1. Թարգմանութեան, էջ 2.

⁴ Oukama բառն իբր թէ հայացիւ Արշամայ կամ Արշամայ ձեւերն մեկնել ուզելը, ինչպէս կ'ուզէ Հ. Տաշեան, շատ խիզախական կ'երեւայ ինձի. նոյնպէս ըսելը թէ թարգմանիչը « տեղական աւանդութենէ » մը ազդուած ըլլայ : (Արշայիչ. տեղը էջ 27 եւ 37) : Նախ հարկ էր այս « աւանդութիւնը » ասպարեզանել :

Ուրեմն Մ. Խորենացի իւր աղբիւրներուն մէջ կը գտնէր Աբդուր-ըշմ(յ) եւ Աբդուր-ըշմ(յ) երկու ձեւերն, որոնց զուտ ասորական վերջաւորութիւնը կը մերձենար հայերէն հոլովման «յ նկարագրին, որ յատուկ է գլխաւորաբար յատուկ անուանց: Հարկաւ հայ մը՝ Արշմ կամ Արշմ յատուկ անուան մը սեռականը պիտի կարծէր: Այս վերջին ձեւը՝ Արշմ, շատ ծանօթ էր, նոյն իսկ՝ Անտիոքոս Հիերաքսի (Hiérax) բարեկամ՝ (Ἀρσάμης) հայ թագաւոր մը՝ որ քրիստոսական թուականէն յառաջ 230ին, Հայաստանի լեռներն ապաւինած էր, կը կրէր այս անունը¹: Մ. Խորենացի՝ որ այս թագաւորը չէր ճանչնար, Եւսեբիոսի Քրոնիկին մէջ՝ զոր շատ յաճախ գործածեց, գտաւ ստուգիւ այս անունը՝ զոր Գարեհին հայրն ալ կրած էր: Նոյն իսկ Գարեհ Արշմայ (= Արշամայ), այսինքն՝ «որդի Արշամայ²», ձեւին տակ հանդիպած էր այս անուան. «Հայոց Պատմութեան» հեղինակը շատ բնական կերպով կը մղուէր Աբդուր Արշմայ՝ «Աբգար որդի Արշամայ» թարգմանելու: Ստոյգ է թէ այս սեռականին գործածութիւնը՝ միշտ հայերէն լեզուի

¹ ...καὶ τοὺς μὲν Ἀρμενίων ὄρους διελθόντα φίλος ὄν Ἀρσάμης ὑπεδέξατο (Polyaeni) Strategicon, Գիրք Ը. հատ. Գ. ԳԼ. 17.) Ἀρσάμης, Արշմ անունն կը գտնուի արդէն Էսթրաղոսի՝ Պարթև գրքին մէջ, տ. 37, 308:

² Եւսեբեայ Քրոնիկոն, հրատ. Շէօն (Schoen) Էջմիածնի ձեռագրին վրայէն, Հատ. ԼԱ. յաւելուած սիւն 15. Գարեհ Արշմայ հաստատուած է Ասողիկի քաղաքով, հրատ. Պետերսուրգ, էջ 16: Ըստ Սամուէլի Անեցւոյ եւ Ս. Յերոնիմեայ ամբողջացուած Շարթրուրեանց (հրատ. Արգեր. Բ. 35) ունի Գարեհ Արշմայ:

ողւոյն օտար մնացած է, եւ գոնէ որչափ ես
 գիտեմ՝ Մ. Խորենացւոյ գրքին մէջ եւ ոչ միակ
 օրինակ մը կը գտնուի: Բայց Եւսեբիոսի յու-
 նարէն՝ կաղապարի վրայէն ձուլուած քրոնի-
 կոնին քանի մը կտորներուն մէջ այնչափ դտած էր
 այսպիսի կազմութիւններ Մ. Խորենացին, որ իւր
 որդի Արշակայ թարգմանութիւնն հարկ է որ իրեն
 բնական երեւար, եւ այս ալ զմեզ պէտք չէ
 զարմացընել:

Ուրեմն Աբգար Հայոց թագաւորին՝ հայրն
 է Արշամ, զոր կրնայ մէկն իրաւամբ իբր զատ
 հայ թագաւոր մը նկատել: Բայց եթէ կրցանք
 Մ. Խորենացւոյ թարգմանութիւնն ուղղել, նոյն-
 պէս ապացուցած կ'ըլլանք որ Արշամ անունը
 սխալ մեկնութեան մը արդիւնք է, եւ այսպիսի
 սխալէ մը միայն մտացածին թագաւոր մը կրնայ
 ծնանիլ: Այս պիտի օգնէ մեզի՝ հասկընալու
 Մ. Խորենացւոյ Արշամայ նուիրած ըստ բաւականի
 տարօրինակ պատմութիւններն, զորոնք հիմայ
 յառաջ պիտի բերենք, դնելով առընթեր այլ-
 եւայլ հեղինակաց այն կտորները, որոնք իբր
 աղբիւր ծառայած են Հայոց Պատմութեան:

Գլ. ԻԳ. Յարգելի իմացաւորներս Արշակայ, եւ զարմանն
 հանուար հարկել Հայոց Համայնացոյ, եւ որչափ շէ-
 քանի, եւ զան նորին շքանք ուղիւն Բագրատունաց:

Ի Քսաներորդի ամի ի
 կատարումն աւուրց թա-

1 Բազմաթիւ օրինակներ կրնանք յառաջ բերել.
 Գորիս Աւրաղայ, Δαρειος Ὑστάσπου. Արեւն Ռայ,
 Αρσης Ὁχοῦ. Աղէտանդրոս Փիղիպպայ, Ἀλέξανδρος Φι-
 λίππου եւ այլն: Բայց ուղղակի հայերէն գրուած դործոց
 մէջ գտուարին է կարծեմ օրինակներ գտնել:

դաւորութեանն Արշէղի,
 ժողովեալ զօրք Հայոց՝
 հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ի վերայ ինքեանց
 զԱրջամ, որ եւ Արշամ,
 որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ,
 հայր Աբգարու:
 Չսա սմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանուկայ, ըստ յուրովից սովորութեան կրկին ունելով անուանս, որպէս Հերովդէս Ագրիպաս, եւ որպէս Տիտոս Անտոնինոս եւ կամ Տիտոս Յուտոս: Բայց քանզի ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէղ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի, որ էր փոքրիկ մանուկ եւ տղայ, ոչ ոք էր որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ Հռոմայեցւոց. խօսի ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով հարկս ի Միջագետաց եւ ի Աողմանց Աեսարու ի ձեռն Հերովդի: Այս եղել սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ Հռոմայեցւոց:

Չայնու ժամանակաւ եղել մեծ ցասումն Արշամայ ի վերայ Ենանոսի ասպետի՝ ուրումն թագակապի. քանզի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից քահանայապետ, զոր գերեալ էր Բարզափրանայ Ռշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ: Իսկ

Արջամ (Ե--էէէ--). Արշամ (Թ--դ՞ Աէէ--ր--) Տես վերը:

Աբգար որդի Մանուկայ (Թուղթ, էջ 1.) կամ երկու անուանս ունէր նա որպէս եւ այլք բազումք (Եւսերիոս, Եկ. Պատմ. Բ. Ժ.) Ագրիպպաս, որ նա ինքն է Հերովդէս (Անդ.) Անտոնինոս Տիտոս (Անտոնինոս Բարեպաշտօն) Եւս. Քրոնիկ. Բ. էջ 286. հմմտ. Մ. Խորենացի Բ. ԿԳ).

Տիտոս Յուստոս. Գործք Առաք. ԺԸ. 7:

Յետ այնորիկ ետ [Հերովդէս] կորուսանել զՀիւրկանոս, որ էր եկեալ առ նա ի կողմանցն Պարթեւաց. կասկածեալ թէ դաւդիցէ նմա: Հիւրկանոսս այս էր գերեալ ի Բարզափրանայ, յորժամ սրբաէր սա ասպատակ ի յԱ-

1 Մ. Խորենացւոյ լեզուաւ ասպետ՝ գրեթէ Բաբրոսն ընդ ինն համանիչ է. նոյնպէս Բաբրոսն թագադիր, այսինքն՝ ուրիշին թագ կապող: Այսպէսով պատմութեան առաջին բառերովն իսկ Ենանոս իբր Բագրատունի կը ներկայանայ: Համմտ. Բ. Է (. . . ինչէլ Բաբրոսի է ասպետ):

Ենանոսս պատճառի ար- սորիս, այլ քաղաքակիցք
քայի, ասելով՝ եթէ փր- նորա՝ որ անդր քան զԵփ-
կանս խոստացաւ հարիւր րատ էին, զթացեալ ի
քանքար, ակն ունելով առ- նա, խնդրէին դարձուցանել
նուլ ի նմանէ, եւ յանձն զնա առ նոսա. (Յովսե-
էառ տալ: Ասան որոյ ժա- պոս, Հ. Պ. Ա. 22, 1.)
մադրութիւն ի վերաց նո-
րա սահմանէ Արշամ: Եւ
նորա առաքեալ զմի յեղ-
բարց իւրոց ի Հրէաստան
առ Հիւրկանոս, որում
անուն էր Սենեքիայ, զի տա-
ցէ ինչս վասն փրկութեան իւրոյ: Եւ երթեալ առաքեալն
Ենանոսէ, պատահէ սպանեալ Հերովդէս զՀիւրկա-
նոս, զի մի ինչ դաւ լիցի թագաւորութեան նորա:
Միջ իբրեւ եհաս ժամադրութիւնն եւ չտայ գանձս
փրկանացն Հիւրկանու Ենանոս, բարկանայ ի վերայ
նորա Արշամ, եւ ընկեցեալ ի պատուոյն՝ հրամայէ
զնել ի բանտի:

Յայնմ ժամանակի քսութիւն զնմանէ մատու-
ցանէ արքայի Չորայ նահապետ ազգին Վնթունեաց՝,
ասելով. Վիտեա, արքայ, զի ապստամբել ի քէն կա-
մեցաւ Ենանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի եր-
դումն խնդրեցուք ի Հերովդէէ թագաւորէ Հրէաս-
տանի, իբր ընդունել զմեզ եւ տալ ժառանգութիւն
ի բնակ երկրի մերում. քանզի նորակտուտ ծանակեցաք
յաշխարհիս յայսմ:

Եւ իմ ոչ առնելով յանձն, ասեմ ցնա. Ընդէր
պատրիմք զրուցօք վաղնջուց եւ պառաւեալ առաս-
պելօք, պաղեստինացիս զմեզ վարկանելով: Եւ նորա
անյուսացեալ յինէն, նմին իրի առաքեաց զքահանայ-
ապեան Հիւրկանոս, եւ առաւել եւս ի Հերովդէէ ան-
յուսացաւ. այլ ոչ մեկնի ի դրժողութեան բարուցն,
եթէ ոչ արքայդ աճապարեսցես նմա:

Այս քսութեանս հաւատաց Արշամ, հրամայ-
եաց տանջանս պէսպէս ի վերայ Ենանոսի կուտել. եւ
վախճան գործոյն, կամ թողուլ ի սպառ զօրէնս հրէ-
ութեան, եւ երկիր պագանել արեգական, եւ պաշտել

1 Վնթունիք՝ Բագրատունիներու նման, ընտանիք
մըն էին, որոնց Մ. Խորենացի պաղեստինական ծագում
կու տայ. «սերած էին պատուականագոյն Քանանիդաս» են,
որ՝ Յեսուայ երեսէն փախչող քանանացիներէն մէկն էր
(Գիւրք Ա. ԳԼ. ԺԹ.). մինչ Բագրատունիք՝ միայն մինչեւ
Բաբելոնի դերութիւնը կը հասնէին. (Ա. ԳԼ. ԻԲ:) Տես
Նորագոյն աղբերք եւայլն, Յաւելուած, էջ 37. Ծ. 3:

զկուռս արքայի, ընդ որով հարկեալ արքայ տացէ նմա զնոյն իշխանութիւն, կամ կախել զփայտէ եւ բնաջինջ լինել ազգի դորա: Եւ սպանեալ մի յազգականացն առաջի նորա, որում անուն էր Սարիայ, եւ առ ընթեր զորդիսն մատուցեալ ի տեղի սպանմանն, որոց անուանքն Սափատիայ եւ Ազարիայ, յերկիւղէ մահուան որդւոցն եւ ի թախանձելոյ կանանցն կատարէ զկամս արքայի՝ հանդերձ ամենայն ազգատոհմիւն, եւ յառաջին պատիւն իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենեւին վստահացաւ ի նա արքայ, այլ առաքէ ի Հայս, հաւատարով նմա զաշխարհն, զի ի Միջագետաց միայն հեռացուցէ:

Մ. Խորենացւոյ բնագրին վրայ մանրամասն մեկնութիւններ տալու չենք կրնար կանգ առնուլ, եւ իւր պատմածին՝ պատմական անհաւանականութիւններուն վրայ չենք խօսիր: Միայն քանի մը կարճ դիտողութիւններով պիտի ջանաք նշանակել թէ ինչպէս իւր ունեցած ազբիւրները կը գործածէ եւ թէ ինչ մաս կը հանէ իրեն անոնցմէ:

Արջամայ կամ Արշամայ՝ զինքն Հայ Արշակունեաց հետ կապող ազգաբանութիւն մը տալէն ետքը, յանկարծ Մ. Խորենացի դժուարութեան մը կը պատահի: “Աբգարու թուղթը” Արշամէն տարբեր հայր մը կու տայ Աբգարին. առջի տողէն սկսեալ “որդի Մանուկայ՝” կ'անուանէ զԱբգար: Յետոյ Մ. Խորենացի կը սխալի, կարծելով՝ թէ Մանուկայ սեռականի ձեւը՝ բուն անունը ըլլայ անձնաւորութեան մը, որ թէ հայերէն եւ թէ՛ ասորերէն Մանուկ է. սակայն

1 ܐܠܟܘ ܝܘ, որդի Մանուկայ: — “Աբգարու թղթին” այս վկայութիւնն յայտնի կը ցուցնէ թէ հայ թարգմանչին համար՝ Արշամ՝ “որդի Արշամայ” չէր նշանակեր:

2 Մանուկ — “Թուղթ Աբգարու” էջ 30 ա. 13. երու-

եւ այնպէս դարձեալ իւր առջեւը կը մնան Աբ-
գարու հօրն երկու անուները: Խնդիրը լուծելու
պիտի օգնէ իրեն Եւսեբիոս: Ըստ Գործոց առաւել-
ւոյ՝¹ մինչ Հերովդէս իւր թագաւորական շքե-
ղութիւնները կը ցուցնէր եւ ժողովուրդն ու-
րախուժեամբ կը կայժէր. Աստուծոյ հրեշ-
տակն ի մահ զարկաւ զինքը. այս պատմելէն
ետեւ եկեղեցական պատմագիրը՝ յար եւ նման
պատմութիւն մը յառաջ կը բերէ Յովսեպոսէն,
բայց հոս նոյն անձը կ'անուանուի Ագրիպաս²:
Ետքը կ'եզրակացնէ թէ Հերովդէս եւ Ագրիպ-
աս մի եւ նոյն անձն է, մտադիր ընելով թէ
ընդօրինակող մը անփութութեամբ անուն մը
փոխած պիտի ըլլայ, եւ կամ թէ նոյն անձը՝
“ ուրիշ շատերուն նման, երկու անուն ունէր³ ”:
Մ. Խորենացի այս վերջին բացատրութիւնը
կ'իւրացնէ, եւ կրկին անուան իբր առաջին օրի-
նակ յառաջ կը բերէ Հերովդէս Ագրիպաս-
սինը⁴: Աղբիւրներու այսպիսի աշխատալից կար-
կատանքը՝ հեղինակին աւանդութեան մը հե-
տեւելուն ամենեւին նշան չի տար:

Նոյն բանը կ'ըսենք գլխոյն երկրորդ մասին
համար, որ Յովսեպոսին մէկ հատուածին՝ եւ
Մ. Խորենացւոյ գրքին աղբիւրներուն հայացոյց-

սաղէմի հրատարակութիւնն ունի՝ անշուշտ աւելի նորա-
գոյն (?) ձեւ, Մայանք էջ 33, սող 1:

1 Գործք Առաքելոց, ԺԲ. 21—23:

2 Հրէական հնութիւնք. ԺԹ. 8, 2:

3 . . . Կամ երկու անուանս ունէր նա որպէս եւ
այլք բազումք. Եկ. Պատմ. Բ. Ժ.:

4 Հերովդէս Ագրիպաս կրկին անունը՝ զոր նորա-
գոյն մատենագիրք յաճախ կը գործածեն, եւ ոչ անգամ մը
կը գանուի Յովսեպոսի քով եւ ոչ ալ նոր Ատակարանին մէջ:

Տան ամենանշանաւոր օրինակներէն մէկուն վրայէն յարմարցուած ստուգիւ վէպ մըն է¹: Բարզափրան Պարթեւաց Ռոնդէս թագաւորին մէկ զօրավարն էր, եւ ոչ Հայոց թագաւորին՝ Տիգրանայ. Մ. Խորենացի զինքը Ռշտունեաց նահապետութեան գլուխ (նահապետ) կ'ընէ²: Հիւրկանոս գերի տարուեցաւ ոչ առ Տիգրան, այլ Պարթեւաց երկիրն՝ ի Բաբելոն, ուր մինչեւ Հրաշատ Գ. ի թագաւորութեան սկիզբները մնաց (37 Բ. յառաջ): Եթէ Մ. Խորենացի իւր առջեւն ունեցած ըլլար Յովսեպոսի Հրէական հնութիւնները³, եղած դէպքերն, եւ մանաւանդ զՀիւրկանոս ազատելու համար⁴ Հերովդէսին Հրաշատին քով ըրած փորձերը, իւր պատմելու եղանակին ճիշդ հակառակ շատ մը մանրամասնութիւններ պիտի գտնէր: Բայց Մ. Խորենացի կը ճանչնար միայն « Հրէական պատերազմը », զորոնք եւ լայնագոյնս ընդարձակած է: « Հիւրկանոսի քաղաքակիցք՝ որ անդր քան զԵփրատ էին », բնականապէս Բագրատուսիք են, որ եբրայական ծագում ունին⁵: Ենանոսի պատմութիւնն՝ մէկ մանրավէպն է այն պայքարներու, զոր իրենց հաւատքին սրբու-

1 Հմմտ. Մ. Խորենացի Բ. ԺԹ. եւ Յովսեպոս, Հրէական Պատերազմ, Ա. ԺԳ:

2 Բ. ԺԹ:

3 ԺԵ. 2, 2—4:

4 Անցողակի յիշենք որ Հիւրկանոս ազատեցաւ 36ին, Արտաւազդայ գերութենէն գոնէ երկու տարի յառաջ, եւ այն ժամանակ, յորում Մ. Խորենացի թագաւորել կուտայ Արշամայ: Հազիւ 6 տարի ետքը, 30ին, Ակաիոնի պատերազմէն ետքը, սպաննուեցաւ Հերովդէսէն՝ Հիւրկանոս:

5 Nouvelles sources, էջ 1, 3 ծանօթ:

Թիւնը պահպանելու համար¹ կրել կու տայ անոնց Մ. Խորենացի: Բայց նոյն իսկ Ենանոս անունը՝ Եւսերիոսի Եկ. Պատմ. հայերէն թարգմանուած թենէն առնուած է, որ սխալմամբ Անանոս կարգալու տեղ՝ Ենանոս գրուած է²: Ասոր ընտանեաց անդամները՝ հայերէն Ս. Գրքէն առնուած հրէական անուններ ունին, եւ որդիներէն մէկը կ'անուանուի Սափատիա՝ որ Գաւթի մէկ որդւոյն անունն է³: Եթէ ուրիշներ պակսին՝ այս մասնական յատկութիւնն իսկ միայն բաւական է շարագրութեան գրական նկարագիրը մատնելու:

ԳԼ. ԻԵ. — ԳժԴԴԻԻԻԻ ԸԴԴ ՀԵՐԴԵՐԻ (Ի-) ԱՐԸՄԿ, Ի- ԻՄԿ, հնաշարժԻԻԻ:

Յետ այսր եղեւ խռովութիւն ի մէջ Հերովդի արքայի հրէաստանի եւ մերոյն արքայի Արշամայ: Քանզի Հերովդէս, յետ բազում գործոց արութեանց, ձեռնամուխ լինի ի բարեգործութիւնս, շինուածս բազումս առնելով յորով քաղաքաց, սկսեալ ի Հռովմէ մինչեւ ց'Բամասկոս: Խըն-

(Հերովդէսի շինութիւններն ընդարձակօրէն նշանակուած են ի Յովսէպոսէ. «Հրէական պատեր.» Ա. 21):

1 Հմմտ. Մ. Խորենացի, Բ. Թ. — Գուաշմիգ շապակեղեցիկ գրած է այս պայքարներուն նկարագրին վրայ. Արեոյիշ. տեղը, էջ 12:

2 Եւսեր. Եկ. Պատմ. Բ. ԻԳ. * *Ananos*, այսինքն Հանան (*Ἰϋν*), ասորերէն *ܐܢܢ*՝ բառին ձայնաւորները թարգմանիչը սխալ կարգալով եղած է Ենանոս: Նոյնպէս *Ἀνέγκλητος* = Անակղէտ, հայերէն Եւսերիոսի մէջ՝ ասորերէն *ܐܢܟܠܝܬܐ*՝ բառէն, եղած է՝ Ենանգեղեոս:

3 Բ. Թագաւորութեանց, Գ. 4. (Հիւրէրորդին՝ Ստեփանոս): Աշարիւ, Գ. Թագաւ. Գ. 2: Ստեփանոս *Σαράια*, բայց Ադեքս. օրինակը՝ *Σαρία*. Բ. Քրոնիկ. Թ. 44: Մի միայն Սեփեփանոս անունը Ս. Գրոց մէջ չի գտնուիր, թերեւս սխալ մըն է, փոխանակ Սեփեփանոս ըլլալու:

դրեալ ի յԱրշամայ բազմու-
թիւն արանց անարուես-
տից գործաւորաց, որովք
զԱսորւոց զԱնտիոքայ զա-
նանց եւ զանկոխ հրապա-
րակսն ի խոհերացն եւ ի
տղմոցն՝ լցցէ: Չոր չառեալ
յանձն Արշամայ, զօրս ժո-
ղովէ ընդդիմանալ Հերով-
դի. եւ ի ձեռն հրեշտակաց
յղէ առ կայսրն ի Հռոմ,
զի մի զնա ընդ իշխանու-
թեամբ Հերովդի արասցէ:
Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱր-
շամ չազատէ յիշխանու-
թենէ Հերովդի, այլ եւ
զամենայն միջերկրայս՝ նմա
հաւատայ:

Յայնմ ժամանակի Հե-
րովդէս զաներ Աղէքսան-
դրի որդւոյ իւրոյ, որ էր ի
հօրէ Տիմոնէ եւ ի մօրէ
Թազաւորու թենէ Մարաց՝
ի զաւակէ Գարեհի Աշտաս-
պեանց, ընդ իւրով ձեռամբ
Թազաւոր միջերկրեացն կա-

Ոչ ապաքէն Հերովդէս սալ
արկեալ յարդարէր կոփա-
ծոյ կճովք՝ քսան վտաւան-
աւ երկայնութեամբ զհրա-
պարակս Անտիոքայ զԱսոր-
ւոց, որ անկոխ ի տղմոցն
էր. եւ առ ի ամրացուցա-
նել յանձրեւաց ոչ ապա-
քէն կամարակապ յօրինէր
վտաւանս նոյնչափ: (Յով-
սեպ. Հ. Պատ. Ա. ԻԱ.
11.)

[Աւգոստոս] կարգեաց զՀե-
րովդէս կուսակալ ամենայն
երկրին Ասորւոց... այն-
պէս զի ոչ այլ ինչ որ ի
կուսակալաց կարէր՝ չեւ
հրաման ի նմանէ առեալ,
առնել ինչ (Յովս. Հրէակ.
Պատրղմ. Ի. 4).

[Գլափիւրա՝ դուստր Ար-
քեղայոսի եւ կին Աղէք-
սանդրի, պանծացեալ պար-
ծէր յազգատոհմն իւր եւ
ասէր եթէ իցէ] ի հօրէ՝
ի Տիմոնէ՝, եւ ի մօրէ՝ ի

1 Միջերկրայք, այսինքն «երկրաց մէջը» (Հմմտ.
ή μεσόγειος χώρα Յովս. Հր. Պատ. Ա. ԺԳ. 1 եւ յաճախ)
չատ անորոշ աշխարհագրական բացատրութիւն մըն է, որ
կրնայ միանգամայն նշանակել Ասորիք, Փոքր Ասիոյ մէկ
մասն եւ ի մասնաւորի Կասպագոգովիա: Հոս Յովսեպոսին
բնագրին Տυρία = Ասորիք բառը կը նշանակէ (Κατέστησε
δὲ αὐτὸν καὶ Συρίας ὅλης ἐπίτροπον = Եւ կարգեաց զնա
կուսակալ ամենայն երկրին Ասորւոց): Անշուշա Մ. Խորե-
նացի այս բառը կը գործածէ՝ յառաջակողմեան Ասիոյ գոր-
ծոց մէջ Հերովդէսի միջամտութիւնն արգարացընելու հա-
մար: — Հմմտ. Գուտշմիդ Ueber die Glaubwürdigkeit
եւ այլն, էջ 24 եւ յաջորդ. (Kleine Schriften, III, էջ 309
եւ յաջորդք.):

2 Տեմենոսի՝ որ Հերակղեաններէն մէկն էր, սերունդն,
Արգոսի վրայ Թազաւորելէն ետքը, Մակեդոնիայի Թազաւ-

ցուցանէր, առեալ իւր ի սպասաւորութիւն տան գունդ ի Քաղաքացւոց եւ ի Պոնդացւոց: Տեսեալ զայն Արշամայ, երկրպագէ Հերովդի իբրեւ տեառն ամենայնի, տալով զոր խընդրէրն գործաւորս. որովք լցեալ զհրապարակս անտիրացւոց քսան վտաւանաւ երկայնութեամբ, յատակեաց սպիտակ կճասալ յատակօք, զի ուխաւորք յատակացն դիւրագոյնս կարգեսցին առ ոչ ինչ փասառնել քաղաքին¹.

Բայց Արշամայ վարեալ զթագաւորութիւնս ամս քսան, վախճանեցաւ:

Պարեհէ որդի Աշտասպեայ. (Յովսեպ. Հր. Պար. Ա. ԻԳ. 2.)

Τὴν δὲ Ἀντιοχέων τῶν ἐν Συρίᾳ πλατεῖαν, οὐ φευκτὴν οὖσαν ὑπὸ βορβόρον κατέστρωσέ τε σταδίων εἴκωσι τὸ μῆκος οὖσαν ξεστῆ μαρμάρω, καὶ πρὸς τὰς ὑετῶν ἀποφυγὰς ἐκόσμησεν ἰσομήκειστοῖ. (Յովս. Հրէակ. Պատ. Ա. ԻԱ. 11). Թարգմանութիւնը տես վերագոյն:

Յովսեպոսին բնաբան տուած մէկ հատուածին վրայ՝ Մ. Խորենացի պատմութիւն մը ստեղծելով՝ Արշամայ թագաւորութեան պատմութիւնը յառաջ կը տանի. սակայն Յովսեպոսին հատուածին մէջ ոչ Արշամայ խօսքը կայ եւ ոչ Հայոց: Հերովդի իշխանութիւնը մինչեւ կապագողովկիա եւ Միջագետք տարածելու գաղափարը՝ մեր վերագոյն նշանակած անձիշդ

որութիւնն հաստատեց: Մակեդոնիայի թագաւորներն երբեմն նաեւ Տեմենեանք (Τημενίδαί) ալ կը կոչուէին: Արքեղայոս՝ կը պարծէր թէ Աղեքսանդրի ազգատոհմէն է: — Հմմտ. այս հատուածին մեր թարգմանութիւնը՝ Լանդլուայի թարգմանութեան հետ: — (Լանդլուա, Տիմոն օճիին համար՝ սխալ է, եւ սխտի ըլլայ՝ կ'ըսէ, Սիմոն:)

Ծ. Թ.

¹ Պարբերութեան այս վերջին մասին թարգմանութիւնն ըստ կամս եղած է: Բնագիրը շատ կրած է եւ յունարէն իմաստը ճիշդ չի տար. Իւրփեցին (ἐκόσμησεν) ձեւն ուրիշ յարակից մաս մըն ալ կը պահանջէ: Յունարէնի մէջ անձրեւէն պահանջուելու համար կամարներու խօսքը կայ:

Թարգմանութեան վրայ հիմնուած է. եւ այս
գաղափարը՝ մեր նոյն շրջանին պատմութեան
վրայօք գիտցածին հակառակ է: Ի բաց առեալ
Յովսեփոսէն եղած փոխառութիւնն, այս Գլուխն
ալ՝ նախընթացին նման, պատմական չէ: Սա-
կայն Աբգարու հօր եւ նախորդին անձնաւորու-
թեան ինչպէս ծնունդ առնուլն ապացուցանելէն
ետեւ, ալ ուրիշ բան չէինք կրնար սպասել:

ԳԼ. Ի Զ. Թարգմանութեան Աբգարու, եւ հարանիւ Քու-
ր՝ ԷՖ Էջոց ընդ հարկու հարմայեցոց, եւ պարտեւալ
ընդ ոտը Հերովդի, եւ պարանիւ շեղօրորդի նոր-
դՅոսէի:

Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի քսաներորդ
ամի Արշաւրի արքայի Պարսից: Այս Աբգարէս կոչիւր
աւագ այր՝ վասն առաւել հեղութեանն եւ իմաստու-
թեանն, որում յետոյ եւ տիքն. զայս ոչ կարելով
ուղղախօսել Յունաց եւ Ասորւոց, կոչեցին Աբգարիոս:
Ի սորա երկրորդ ամի Թագաւորութեանն հարկին հռո-
մայեցւոց բոլորովիմք ամենայն կողմանքն Հայոց: Քանզի
հրամայեալ յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի ի Ղու-
կայ աւետարանին, աշխարհագիր լինել ընդ ամենայն
տիեզերս¹. վասն որոյ եւ ի Հայս առաքեալ գործա-
կալք հռոմայեցւոց բերելով զպատկերն Աւգոստոսի
կայսեր, կանգնեցին յամենայն մեհեանս: Չայսու ժա-
մանակաւ լինի ծնեալ փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս,
որդի Աստուծոյ:

Չամին աւուրբք լինի խռովութիւն ի մէջ Աբ-
գարու եւ Հերովդի: Քանզի Հերովդի հրամայեալ զիւր
պատկերն հուպ ի կայսերական պատկերն կանգնել ի
մեհեանս Հայոց, զոր շառեալ յանձն Աբգարու, պատ-
ճառս ի վերայ նորա յուզէր Հերովդէս: Առաքէ զզօրս
Թրակացւոց եւ գերմանացւոց² ասպատակաւ հինից
յերկիրն Պարսից, հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Աբ-

¹ Ղուկաս, Բ. 1.

² Քաղատացւոց հետ՝ որոնց վրայ խօսուեցաւ
արդէն նախորդ գլխոյն մէջ, Թրակացիք ու գերմանացիք
ալ Հերովդի բանակին մասը կը կազմէին (. . . τὸ θράκιον
στίφος, Γερμανοί τε καὶ Γαλάται, Յովս. Հրէակ. պատերգմ.
Ա. ԼԳ. 9.)

դարու անցանել: Իսկ Աբգարու ոչ հաւանեալ, ընդ-
դիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է հրաման կայ-
սեր անցանել զօրացդ ի յերկիրն Պարսից: Ընդ որ
դառնացեալ Հերովդէս, անձամբ ինչ ոչ կարէր վճա-
րել, պէս պէս ցաւոց զնա
ըմբռնեալ՝ վասն որոյ ի
Քրիստոս համարձակեցաւ,
որպէս պատմէ Յովսէպոս¹.
առաքէ զեղբորորդին իւր,
որում տուեալ էր զդուստր
իւր, որ էր յառաջ կին
Փերուրի եղբոր իւրոյ: Եւ
նորա առեալ զբազմութիւն
զօրացն, գայ հասանէ յաշ-
խարհն Միջագետաց, պա-
տահէ Աբգարու ի զօրա-
նիստ դաւառին Բուզնան².
Եւ մարտուցեալ մեռանի,
եւ զօրքն փախստական լի-
նին:

Նոյն հետայն վախճանի
եւ Հերովդէս, եւ Հրէից
ազգապետ զԱրքեղայոս նո-
րին որդի Աւգոստոս կա-
ցուցանէ:

Հայերէն լեզուաւ Աբգար անունը մեկնե-
լով՝ ի սկզբան անդ շեշտել կ'ուզէ թէ այս

... վասն ժպրհու թեան հա-
մարձակութեան նորա ի
վերայ Քրիստոսի (Եւսեբ.
Եկ. Պատմ. Ա. 8.)

[Յետ մահուն առաջին
կնոջն Փերուրայ, Հերով-
դէս ետ նմա զդուստր իւր
յամուսնութիւն, եւ պաշ-
տատական՝ երեք հարիւր
տաղանդ: Փերուր մերժէր
զայս միութիւն, վասն սի-
րոյն՝ զոր ունէր նա առ
կին որ արժաթագին: Բար-
կացեալ Հերովդի, տայր
զդուստր իւր որդւոյ եղ-
բոր իւրոյ, որ սպանաւ
ապա ի յաշխարհին Պար-
թեւաց³ (Յովս. Հրէակ.
Պատ. Ա. ԻԳ. 5.)

Հրէից ազգապետ զԱր-
քեղայոս զորդի Հերովդի,
Աւգոստոս կացուցանէ
(Եւս. Քրոն. Բ. էջ 260.)

¹ Իմին՝ «Հայոց Պատմութեան» առւերէն թարգ-
մանութեան մէջ դիտել կու տայ (Զրդ. տպագր. էջ 253)
թէ Յովսէպոս Հերովդի մահուան այսպիսի պատճառ մը
չի տար, այլ բոլորովին տարբեր պատճառ մը կը դնէ: Չէ
տեսեր (Իմին) որ Մ. Խորենացի յառաջ կը բերէ Եւսե-
բիոսէն՝ որ այս խորհրդածութիւնը կ'աւելցընէ՝ «Հրէակ.
Հնութիւնք», ԺԷ. 2, 5. եւ «Հրէակ. Պատմ.», Ա. ԼԳ. 5,
յառաջ բերած հատուածին վրայ:

² Բոլորովին անձանօթ նահանգ մը: Թերեւս բնա-
դիրն աղաւաղուած է:

³ Ἡρώδης τὴν θυγατέρα τῶ πρὸς Πάρθων ὕστερον
ἀναιρεθέντι συνέζευξεν ἀδελφιδῶ.

Թագաւորը իրօք հայ Թագաւոր մըն էր: Սակայն այս ալ այն ստուգաբանական երեւակայութիւններէն է, որոնց Մ. Խորենացի շատ սովորեալ է: ¹ Քիչ մը ետքը՝ Սանատրուկ անուան առթիւ ուրիշ օրինակ մըն ալ պիտի ունենանք:

Մեր առջեւն ունեցած բնագրին նայելով՝ Արգարու Թագաւորութեան երկրորդ տարին ամբողջ Հայաստանը Հռոմայեցւոց հարկատու եղած կ'ըլլայ: Այսպիսի բան ըսելը՝ մի միայն հեղինակին անձնական կարկատանքին արդիւնքն է: Արդեօք անոր համար, որ Աւգոստոս «հրամայեաց աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տիեզերս», եւ կամ որովհետեւ Մ. Խորենացի կ'ուզէ որ աշխարհագիրը (ազգահամարը) Հայաստան ալ ի գործ դրուած ըլլայ: Աւգոստոսի պատկերը «յամենայն մեհեանս», կանգնուած ըլլալու դէպքին մէջ պատմական ճշմարտութեան հետք մ'իսկ որոնելն աւելորդ է: Հեղինակն այսպիսի միտք մ'ունեցած է անշուշտ՝ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնին ² այն հատուածէն, ուր կ'ըսուի թէ Վալիգուլա կայսեր արձաններն ու պատկերները բովանդակ տիեզերաց հրէական ժողովարաններուն (սինագոգներու) մէջ կանգնուած էին: Իրօք ալ Մ. Խորենացի այս եւ յաջորդ գլուխները գրած ատեն Քրոնիկոնն իւր աչաց առջեւ ունէր: Արքեղայոսի ազգապետութեան պատուոյն բարձրացուելուն յիշատակութիւնը բառ

¹ Ասորերէնի մէջ, Արգար (*argar*) կը նշանակէ կողմնակալ: — Համմա. gens Claudia անունը:

² Բ. 268:

առ բառ անկէ առնուած է, ինչպէս եւ հաւանական է՝ շերովդէսի մահն ալ՝ որ ճիշդ նախընթաց գլխուն մէջն է, ինչպէս նաեւ Եւսեբիոսի գրքին մէջ¹:

Բայց աղբիւրներն ուսումնասիրելու եւ գործածելու տեսակէտով՝ այս գլխուն ամէնէն հետաքրքրական մասն է առանց հակառակութեան այն տեղը, ուր Աբգարու դէմ շերովդէսի պատերազմին պատճառներն ու ծագումը կը պատմուի: Գէպքը զուտ երեւակայական է, եւ ինչպէս Գուտշմիդ արդէն դիտած է, պարզապէս՝ « շերովդէսի մէկ եղբորորդւոյն Պարթեւներէն սպաննուած ըլլալու » յիշատակութեան վրայ հիմնուած է: Մ. Խորենացի խղճմտութեամբ կը կարդայ « շրէական պատերազմը », եւ ամէն անգամ որ այս վերջին (Պարթեւ) բառին կը հանդիպի, Հայոց պատմութեան մէկ նոր միջնավէպն (épisode) է որ յերեւան կ'ելլէ: Բայց « շրէական պատերազմին » ընթերցումն յառաջ տանելով կը գտնէ յիշատակուած շերովդէսի մէկ եղբորորդին՝ այսինքն Յովսէփը², շերովդէսի Յովսէփ եղբորն որդին՝ որ շերովդէսի եւ Սամարացի Մաղթակեայ դստեր՝ Ալիւմպիայի հետ ամուսնացաւ: շերովդէսի եղբորորդին եւ միանգամայն փեսան. այս նշանով ինչպէս կարելի է

¹ շերովդէսի հիւանդութեան նկատմամբ Մ. Խորենացւոյ կտորին մէջ՝ Հ—հ—ը—կ—ի—ց—բ—առ—էն ետքը Լամբրօրինակը կ'աւելցընէ. « որդանց է նմ տ—ացի—ւ », Գրոնիկոնը կ'ըսէ. « որդնեռաց մարմնով »:

² Ο ἀδελφιδούς (= եղբորորդի) αὐτοῦ Ἰώσηπος. Հր. Պատ. Ա. ԻԸ. 4:

չճանչնալ «Պարթեւներէն սպաննուած եղբօրորդին» : Շատ մը նորագոյն գիտնականներ իսկ աւելի բան պիտի չպահանջէին : Այսպէս Մ. Խորենացի ալ Յովսէփի անունն աւելցուց ոչ թէ իւր «Պատմութեան» բնագրին մէջ, այլ այն գլխուն վերնագրին մէջ : Սակայն սխալած էր : Եթէ «Հրէական հնութիւնները» կարգացած ըլլար, պիտի տեսնէր թէ «Պարթեւներէն սպաննուած եղբօրորդին» Յովսէփը չէր, այլ Հերովդէսի Փասակէլ եղբօրն՝ որդին, Փասակէլ, որ Հերովդէսի եւ Մարիանէի երիցագոյն դստեր՝ Սալամիսիայի հետ ամուսնացած էր : Մ. Խորենացու սխալը կրնայ անմեղադրելի համարուիլ. բայց այս մանրամասնութիւնն ինչպէս ցոյց կու տայ իւր շարագրութեան յօրինուածութիւնն եւ միանգամայն իւր աղբիւրները գործածելու մէջ՝ խղճամիտ եւ կամայական վարմունքը :

ԳԼ. ԻԷ. Շին... Երբ... +... Ե- յի...
 ... Լ...

Զկնի ոչ բազում աւուրց
 վախճանի Աւգոստոս, եւ Աւգոստոս վախճանեցաւ
 փոխանակ նորա թագաւորէ (Եւս. Քրոնիկ. Բ. 262).
 հռոմայեցւոց Տիբեր. եւ Վերմանիկոս կեսար եղեալ, Վերմանիկոս կայսր ձաղեաց
 ձաղէ զառաքեալսնի Հռովմ զպարթեւս (Անդ.)
 զիշխանս Արշաւրի եւ Արգարու, յաղագս պատե-
 րազմին նոցա՝ յորում սպա-
 նին զեղբօրորդին Հերովդի : Ընդ որ խստացեալ Ար-
 գարու, խորհի ապստամբութիւն եւ պատրաստութիւն
 պատերազմի : Յայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպա-

1 ժՁ. է. 3. — ժԸ. Ե. 4.

նութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն զգուշանային
Եփրատու ի Աասսիոսէ, որ կոչի Եդեսիայ. եւ փոխէ ի
նա զարքունիս իւր՝ որ ի Մծբին, եւ զամենայն
կուռս իւր, զՆաբոգ եւ Նաբոյ . . . Բէլ . . . Բաթ-
զԲէլ եւ զԲաթնիքաղ եւ Նիքաղ . . . Թարթա . . .
զԹարաթայ, եւ զմատեանս («Թուղթ Աբգարու», էջ
մեհենիցն վարժարանին, եւ 24.)
միանգամայն զդիւանս թա-
գաւորացն:

Յետ այսր մեռեալ Արշաւիր, թագաւորէ ի վե-
րայ Պարսից Արտաշէս որդի նորա: Արդ թէպէտ եւ
ոչ է կարգ պատմութեանս ի ժամանակի. եւ ոչ ըստ
կարգի՝ զոր ասելս ձեռնարկեցաք, այլ քանզի սերունդք
Արշաւրի թագաւորին են, եւ արիւն եւ հարազատու-
թիւն Արտաշիսի որդւոյ նորա, սկիզբն արասցուք յա-
ղագս պատուականութեան մարդկանն, նախակարգեալ
ի գիրսս առ ընթեր Արտաշիսի. զի իմասցին որք ըն-
թեռնունն, եթէ համազգիք քաջին են: Իսկ զկնի ապա
նշանակեսցուք եւ զժամանս զալստեան հարցն նոցա ի
Հայս. որք են Արեւնանք եւ Սուրենանք, յորմէ սուրբն
Վրիգոր, եւ յորմէ Ամսարականք, յորժամ ի շարի
կարգին հասանիցեմք ի ժամանակս թագաւորին, որ
զնոսա ընկալաւ:

Բայց Աբգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապրս-
տամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ ի մէջ ազգա-
կանաց իւրոց՝ թագաւորութեանն Պարսից, զոր ժողո-
վեալ անդր շուէր ի համոզել եւ ի դադարեցուցանել
զնոսա:

Հերովդէսի գնդերուն վրայ Աբգարու ու-
նեցած յաջողութիւնները՝ յաղթողաց համար
ձախող հետեւանք ունեցան: Մ. Խորենացի եղածը
չի պատմեր մեզի, բայց ազնուական Պարթեւ-
ներն ու Հայերը կը ցուցընէ մեզի, որոնք Հռոմ
տարուած էին՝ այն պատերազմին պատճառաւ
յորում «Հերովդէսի եղբօրորդին» սպաննած
էին, Գերմանիկոսի ձաղանքն աւելի փառաւոր
գործելու համար: Հոս ունինք աղբիւրներու
«ընդլայնում» մը, որ նախորդ գլխուն ընդար-

ձակման պէս կրթիչ ու հրահանգիչ է: Շարունակութիւնն ալ այսպէս է:

Ինչպէս ԻԶ. գլխուն վերջին մասը՝ նոյնպէս ԻԷ. գլխուն սկզբնաւորութիւնն ալ փոխ առնուած են Եւսեբիոսի Քրիստոսէն՝ ուր Աւգոստոսի մահուանէն եւ Տիբերիոսի գահակալութենէն անմիջապէս վերջը կը կարգանք դէպքի մը այս լակոնական յայտարարութիւնը. «Պերմանիկոսէսը յաջորդեաց Պարթեւս», (Բ. էջ 262): Դէպքը տարուած է 199րդ ողիւմպիադին երկրորդ տարին, որ է Հռոմայ շինութեան 771 տարին եւ քրիստոնէական շրջանին 18 տարին: Այս ամենայն շատ ճիշդ է: Երբ Պերմանիկոս յաջողեցաւ Հայաստանի գահը բարձրացընել Պոնտոսի թագաւորին՝ Պուլքմոնի որդին զԶենոն, որ Պարթեւաց թագաւորին Հրահատ Պ.ի Ռնոնէսի տեղ՝ զոր Հռոմայեցիք կալանաւոր կը պահէին, թագ կապեց եւ Արտաշէս անունն առաւ, ծերակոյտը անոր (= Պերմանիկոսի) ձաղանք մը պատրաստեց. բայց Հռոմ չեկաւ. եւ միայն յաղթական կամար մը բարձրացուցին¹: Բաց ասկից, Պերմանիկոս նոյն տարին յԱնտիոք մեռաւ:

Հարկաւ Հայոց Աբգար թագաւորէն շատ հեռու ենք, այնպէս չէ: Մ. Խորենացի՝ Եւսեբիոսի այս հատուածին տուած մեկնաբանութեամբը՝ զմեզ պիտի մերձեցընէ Աբգարին: Իւր գրչին տակ՝ Պերմանիկոսէսը բառը կը փոխուի

¹ Տակիտոս, Տրեբեթէր+, Բ. 4, 56, 64:

եւ կ'ըլլայ « Գերմանիկոս կեսար եղեալ », այսինքն Տիրերիոսի գահակալութեամբը՝ միապետութեան ժառանգ կ'ըլլայ: Այսր բառը՝ միայն Ադրիանոսէն ետքը առաւ այս նշանակութիւնը՝: Եւսերիոսի բնագրին մէջ կայր՝ Յուլիան (gens Julia) յորընչըն՝ մնաց, զոր ինքնակալներն եւ իրենց ընտանեաց անդամները կ'անուին: Մի եւ նոյն էջին մէջ՝ Գրուսոս ալ նոյնպէս կայր կը յորջորջի: Հատուածին երկրորդ մասը, այսինքն « Յուլիանոս զարձաւ եւ եղաւ « Յուլիանոս » եւ այլն: Յայտնի կը տեսնուի թէ Գերմանիկոսի կարճ նախագասութիւնը՝ բոլորովին տարբեր մեկնութեանց կը գործածուի: Գերմանիկոսի ձաղանքին յաջորդող Աբգարու բարկութիւնը, ապստամբութեան խորհուրդը, եւ Եդեսիոյ² շինութիւնը, արքունեաց եւ գիւանին Մծբին քաղաքէն՝ նորակառոյց քաղաքը փրկադրուիլը — յայտնապէս հռոմէական սահմաններուն աւելի մօտենալու համար — զուր մտացածին դէպքեր են:

Աբգարու աստուածներու անուններն առնուած են « Աբգարու թղթէն³ », որ քիչ մը ետքը շատ կարեւոր աղբիւր մը պիտի դառնայ:

1 Cagnat, Épigraphe latine, էջ 109:

2 Եդեսիա իրօք Գրիստոսէ շատ դար յառաջ գոյութիւն ունէր (Duval, Hist. d'Édesse էջ 20). Փաւստոս Բուզանդացի ալ՝ Եդեսիա քաղաքին Հայոց ձեռք շինութեան վրայ կը խօսի, (Ե. ԼԲ.) բայց այս հատուածն համեմատութեամբ նորագոյն է: Մէկ անգամ միայն կը յիշուի Բուզանդացի մէջ Եդեսիա անունը:

3 էջ 24:

ԳԼ. ԻԸ. — Յուզման տրամադրություններով ինքնուրույն զինուորական զորքերի կազմավորումը, որոնք կազմավորվել են ինքնուրույն զինուորական զորքերի կազմավորումներից, որոնք կազմավորվել են ինքնուրույն զինուորական զորքերի կազմավորումներից:

Երթեալ Արգարու յարեւելս, գտանէ թագաւորեալ Պարսից զԱրտաշէս որդի Արշաւրի, եւ ընդդիմացեալ նմա զեղբարս իւր. քանզի նա խորհէր ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորել, եւ նոքա ոչ առնուին յանձն: Ասան որոյ պաշարեալ զնոսա Արտաշիսի եւ երկիւղ մահու եղեալ ի վերայ նոցա, բազում պատանուներ եւ անմիաբանութիւնք ի մէջ զօրացն եւ այլ ազգականացն լինէին: Քանզի էին Արշաւրի թագաւորի որդիք երեք եւ դուստր մի. առաջին՝ նոյն ինքն արքայն Արտաշէս, երկրորդն՝ Կարէն, երրորդն՝ Սուրէն, եւ քոյր սոցին՝ որ անուանեալ կոչի Կոչմ, կին զօրավարին ամենայն Արեաց ի հօրէն կարգեցեալ:

Իսկ Արգարու համոզեալ զնոսա խաղաղանալ, ի մէջ ամենեցունց հաստատէ զայս ինչ սահմանելով, թագաւորել Արտաշիսի հանդերձ ծննդովք իւրովք՝ որպէս եւ խորհեցաւն, եւ զեղբարսն անուանել Պահլաւս՝ յանուն քաղաքին իւրեանց եւ աշխարհին մեծի եւ քաջաբերոյ. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն եւ առաջին քան զամենայն նախարարութիւնս Պարսից՝ որպէս արդարեւ զարմս թագաւորաց: Եւ դաշինս եւ երդմունս ի միջի հաստատեալ, զի թէ լիցի սպառել զարմից Արտաշիսի ի պատանեաց, նոքա մատիցեն ի թագաւորութիւնն: Եւ արտաքոյ ցեղի նորա թագաւորեցելոյ՝ ցեղս որոշել զնոսա երիս, կոչմամբ այսպիսեալ. Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, եւ զքոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, յառնն տանուտէրութենէ զանունն որոշեալ:

Եւ ասեն զսուրբն Գրիգոր ի սուրենեանն Պահլաւէ, եւ զկամսարականս ի կարենեանն Պահլաւէ: Այլ զայսր գալոյն զօրպիսութիւն ի կարգին պատմեսցուք. միայն նշանակելով այժմ առ ընթեր Արտաշիսի, զի ծանիցես զազգս զայս մեծ, թէ հաւաստի արիւն Աղարշակայ են. այսինքն զարմ Արշակայ մեծի, եղբոր Աղարշակայ:

Եւ այսոցիկ այսպէս կարգեցելոց, եւ զգիր ուխտին ընդ իւր առեալ Արգարու՝ դառնայ ոչ առողջ մարմնով, այլ շարաշար ցաւովք ախտացեալ:

Այս գլխուն եւ նախորդին երկրորդ կէսին համար՝ յառաջ բերելու ստոյգ աղբիւր-

ներ չունինք: Միայն կարելի է քանի մը մեր-
 ձեցումներ ընել, որոնցմէ յայտնի կ'ըլլայ թէ
 Մ. Խորենացի լաւ տեղեակ է Պարսից գոր-
 ծերուն: Իւր պատմածն այն նպատակն ունի, որ
 ցոյց տայ մեզի թէ Աբգար մեծ հեղինակութիւն
 կը վայելէր Արշակեանց ցեղին մէջ, եւ թէ Պար-
 սից երեք ամենամեծ ցեղերն Արշաւրի որդիէն
 սերած են: Այս վերջին կէտին նկատմամբ ստու-
 գիւ կը սխալի: Այս ընտանեաց ծագումը շատ
 աւելի հին է: Արդէն Քրիստոսէ յառաջ 53ին
 զԱրասոս յաղթողն ու մեռցրնողը Սուրէն (Սու-
 րենա) մըն էր: Պլուտարքոս այնպիսի բառերով
 կը խօսի այս Սուրենին վրայ, որ Հայոց պատ-
 մութեան համար շատ հետաքրքրական են: Ի
 մէջ այլոց կը սորվեցրնէ թէ Սուրենեանք՝ ծնըն-
 դեամբ իրաւունք ունէին թագաւորաց գլուխը
 թագ դնելու¹, առանձնաշնորհութիւն մը՝ զոր
 Մ. Խորենացի, ի Հայաստան Բագրատունեաց
 ցեղին կու տայ:

Գլխուն վերջը կը պատմէ Աբգարու հիւ-
 անդութեան վրայ, որ քիչ մը ետքը Թագէստէ
 պիտի բժշկուի:

ԳԼ. ԻԹ. — Գրք. Աբգար — յարեւելից եւ արեւմտ-
 ինքնաւոր Արեւոյ ի հար ընդ Հերձաբ արեւոտդիտի:

Իբրեւ դարձաւ Աբգարիսս յարեւելից, լուաւ նա
 զհռովմայեցւոց, թէ ի կասկածանս անկեալ են վասն

¹ Κατὰ γένος μὲν οὖν ἐξ ἀρχῆς ἐκέκμητο βασιλεῖ
 γενομένῳ Πάρθων ἐπιτιθέναί τὸ διάδημα πρῶτος. (Vita
 Crassi, 20.) Հմմտ. Մ. Խորենացի Բ. Գ. ուր այս առան-
 ձնաշնորհութիւնը գրեթէ նոյն բառերով կը արուի Բա-
 գրատունեաց, եւ քիչ մը վերը Երանոսի համար ըսուածը:
 Տես վերն էջ 54—55:

նորա, որպէս թէ զկնի զօրու զնաց յարեւելս Արգար:
 Վասն որոյ յղէ առ գործակալս հռովմայեցւոց զպատ-
 ճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարսս, միանգամայն եւ զգիր
 ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս նորա՝ տայ
 տանել: Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի եւ
 թշնամիք չարախօսէին զնր-
 մանէ, Պիղատոս եւ Հե-
 րովդէս չորրորդապետ՝ եւ
 Լիւսինայ եւ Փիլիպպոս:
 Իսկ Արգարու եկեալ ի
 քաղաքն իւր յԵդեսիայ,
 միաբանեաց ընդ Արեւտայ
 արքայի պատրիացւոց, սա-
 տարս տալով նմա ի ձեռն
 Խոսրանայ՝ ուրումն ար-
 ծրունւոյ՝ մարտնչել ընդ
 Հերովդէի:

Պիղատոս, Հերովդէս,
 Լիւսինայ եւ Փիլիպպոս:
 (Եւսեբ. Եկ. Պատմ. Ա.
 Թ. Ըստ Ղուկասու, Գ. 1:)

Յետ սակաւ ժամանակացն
 եհատ զգլուխն Յովհաննու
 Մկրտչի Հերովդէս չոր-
 րորդ. յիշեցուցանեն վասն
 այսր գիրք սուրբք աւետա-
 րանի: Բայց պատմէ եւ
 Յովսէպոս եւ յանուանէ
 յիշէ զՀերովդիագայ, եւ
 զի էր նա կին եղբօր նորա
 եւ էառ զնա Հերովդէս ի
 կնուծիւն իւր. եւ անար-
 գեաց նա զառաջինն զոր

1 “Չորրորդապետ”, բառը՝ որ չկայ ոչ Եւսեբ. Եկ.
 Պատմ. մէջ Ա. Թ. եւ ոչ Ղուկասու (Գ. 1) մէջ (?), ապահո-
 վապէս փոխ առնուած է Եւսեբ. Քրոնիկոնէն, Բ. էջ 262:
 — Բայց Ղուկասու նոյն զլիսուն մէջ քանի մ'անգամ կը
 կրկնուի չորրորդապետ յիշուի քառը, “չորրոր-
 դապետ”, քառը Ոսկ. Մեկն. Մտթ. էջ 682. “Յայնժամ
 Հերովդէս չորրորդապետ”, նոյնպէս Առք Կտակա-
 րան, Ղուկ. Գ. 19, եւ Թ. 7 եւն եւն: — Ժ. Թ.:

2 Խոսրան կամ Խոսրոն հայերէն Խոսրով բառին ա-
 սորերէն (𐎧𐎻𐎧𐎡) ձեւն է. քիչ մը ետքը (Բ. ԼԶ) Խոսրէն
 ձեւով պիտի գտնենք: Հոս այս անունը փոխ առնուած է
 “Արգարու թղթէն”, ուր Խոսրոն՝ Արգարու քովը գտնուող-
 ներուն մէջն է (էջ 19): Մի եւ նոյն տեղն յիշուած եօթն
 անձանց մէջէն, Մ. Խորենացի ապահովապէս զայն ընտրած
 է իբր աւելի հայ անուն մ'ունեցող, եւ արձգանի վերա-
 գրով բոլորովին հայացուցած է, ինչպէս որ վերագոյն Բար-
 զափրանը հայացուցած եւ արձգանի ըրած էր, տես վերն էջ
 54: Հետեւեալ տողերէն սկսեալ պիտի տեսնենք թէ ինչ-
 պէս նոյն եղանակաւ կը հայացուցէ Արգարու գեսպաններն՝
 Մարիհարն ու Շամշագրամը:

Քանզի նախ զդուստրն Արե-
տայ կին առեալ Հերով-
դէի, եւ անարգեալ ի բաց
եթող եւ զՀերովդիադայ
մեկնեալ յառնէ իւրմէ ե-
հան կենդանւոյն, յազագս
որոյ սպանեալ զՅովհան-
նէս Մկրտիչ: Եւ եղեւ
պատերազմ ընդ նա եւ ընդ
Արետ վասն անարգանաց
դստերն. յորում սաստկա-
պէս հարեալ սաստակեցան
զօրքն Հերովդի յօգնակա-
նութենէ քաջացն Հայոց.
որպէս յաստուածային գոգ-
ցես տեսչութենէ, վրէժս
հատուցանել ընդ մահուան
Մկրտչին:

առեալ էր ըստ օրինաց.
եւ էր նա դուստր Արետայ
արքայի պատրիարկոց: Իսկ
զՀերովդիադայ մեկնեաց
յառնէ իւրմէ կենդանւոյն,
զի վասն նորա եսպան նա
զՅովհաննէս. եւ եղեւ պա-
տերազմ ընդ նա եւ ընդ
Արետ արքայ՝ վասն անար-
գանաց դստերն իւրոյ. զի
ի նմին պատերազմի իբրեւ
սաստկացաւ մարտն, հարան
սաստակեցան առ հասարակ
զօրքն Հերովդի. այս ինչ
անցք անցին ընդ նա վասն
չարաչար նենգութեանն զոր
գործեաց նա ընդ Յովհան-
նէս: (Եւսեբ. Եկ. Պատմ.
Ա. ԺԱ.:

Ի Պարսից դառնալէն ետքը Հռոմայեցւոց
հետ գժտած ըլլալով, Աբգար՝ Պատրիարկոց
Արետ թագաւորին հետ կընիզակակցի, եւ օգ-
նութիւն կը շրկէ ասոր, եւ Հերովդէսի (Ագ-
րիպաս) զօրքը ջարդելու օգնական կ'ըլլայ: Այս
պատերազմը կը պատմէ Յովսեպոս, բայց միայն
“ Հրէական Հնութեանց ” մէջ (ԺԸ. Ե. 1): Միայն
ասկէ առած է Մ. Խորենացի, թող “ Հայոց
Պատմութեան ” ծանօթութիւններ գրողներն եւ
նոյն իսկ Գուտշմիդ ըսեն ինչ որ կ'ուզեն¹: Եւ-
սեբիոսի իւր Եկեղ. Պատմութեան (Ա. ԺԱ) մէջ
ըրած համառօտ քաղուածոյքը գործածած է
Մ. Խորենացի: Քառերու եւ նախադասութիւն-
ներու բազմաթիւ նոյնութիւններն ամենեւին
տարակուսելու տեղի չեն թողուր:

¹ Ueber die Glaubwürdigkeit եւայլն էջ 25. (Kleine
Schriften, Գ. էջ 310):

Թէ Յովսեփոս եւ թէ Եւսեբիոս այս առ-
 թիւ : Աբգարու վրայ կը խօսին եւ ոչ Հայոց
 վրայ. Արեւիկն ընդունած որ եւ է օգնութեան
 նկատմամբ խօսք չեն ըներ : Ինչպէս ուրեմն խոր-
 հուրդ ունեցաւ Մ. Խորենացի՝ այս պատերազ-
 մին խառնելու Աբգար թագաւորն եւ իւր զի-
 նուորները, Հայերը մեռեալ ծովուն եզերացը
 վրայ պատերազմի զրկելու, եւ այս քրիստոսէ
 ետքը 36ին կամ 37ին, այսինքն Եղեսիոյ թա-
 գաւորին ի քրիստոնէութիւն դարձէն ետքը :
 Այս խնդրին պատասխանը տարակուսական չէ :
 Եթէ լաւ նկատողութեան առնուին այն ամէն
 յաւելումներն՝ զոր դէպ ի այս գլխուն վերջերն
 իւր աղբիւրներուն վրայ ըրած է Մ. Խորենացի,
 մեզի հետ ուրիշներն ալ վճիռ պիտի տան թէ,
 Յովհաննու Մկրտչի մահուան վրէժը Հերով-
 դէսէն առնելու մասնակցելուն համար, ուզած
 է Հայերուն տալ այն մեծ պատիւը : Անխաւ
 վարձատրութիւն մըն էր Աբգարու ձեռնպահու-
 թեան, որ՝ ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տես-
 նենք, ստիպուեցաւ՝ զքրիստոս խաչ հանող յան-
 ցաւոր Հրեայքը գալու պատժելու խորհուրդէն
 ետ կենալ :

ԳԼ. Լ. — Առաքեալն ինչպէս ընդհանրեցաւ Մարտիրոսի,
 զոր զՔրիստոս զՔրիստոս, ստիպեալ ինչպէս
 համարեցն Աբգարու :

Ընդ այն ժամանակս եւ Առաքեաց Աբգար ար-
 կաց ի գործ հազարապետ քայ զՄարտիրոս եւ զՀամ-

1 Արեւոյ Հերովդէսի դէմ պատերազմ մղելուն
 ընդհանուր ընդունուած թուականը :

2 Մարտիրոս՝ ասորական բնագրին եւ «Թուղթ Աբ-
 գարու» Մարտիրոս բառին տեղ, ընդօրինակողի վերիպակ մըն է :

տուժեան կայսեր ի վերայ
 փիւնիկեցւոց եւ պաղեստի-
 նացւոց, Ասորւոց եւ Մի-
 ջագետաց՝ Մառինոս որդի
 Ստորգեայ. առ որ առա-
 քեաց Աբգարիոս երկուս ի
 գլխաւորաց իւրոց, զՄար-
 իհար բղեշին Աղանեաց,
 եւ զՀամշագրամ նահա-
 պետապահունեաց տոհմին,
 եւ զԱնան հաւատարիմ՝
 իւր՝ ի քաղաքն Բեթքուբ-
 (ր)ին, զգացուցանել նմա
 զպատճառս երթալոյն իւ-
 րոյ յարեւելս ցուցանելով
 եւ զգիր ուխտին՝ որ ընդ
 Արտաշէս եւ ընդ եղբարս
 իւր, եւ առնել զնա թի-
 կունս օգնականութեան:
 Որոց եկեալ գտին զնա
 յԵլեւթերոյպոլիս: Եւ նո-
 րա ընկալեալ զնոսա խա-
 զաղութեամբ եւ մեծարա-
 նօք, առնէ պատասխանի
 Աբգարու. «Մի կասկածեր
 ի կայսերէ սակս այնր, միայն
 զի զհարկեալն լիով փու-
 թասցիս:»

շագրամ զգլխաւորս եւ
 զպատուականս թագաւո-
 րութեանն իւրոյ, եւ զԱ-
 նան հաւատարիմ իւր ընդ
 նոսա, հանդերձ թղթովք
 ի քաղաքն որ կոչի Ելեւ-
 թրոպոլիս, եւ յասորի լե-
 զու Բեթքուբրին, առ մեծ
 եւ պատուական Սարինոս
 Եւստորգեայ¹, որ էր հա-
 զարապետ կայսեր, եւ էր
 իշխան Ասորւոց եւ ի վե-
 րայ Փիւնիկեցւոց եւ Պա-
 ղեստինացւոց³, եւ տարան
 նմա զթուղթս վասն ար-
 քունի իրաց: Եւ իբրեւ
 չոգան առ նա,

ընկալաւ զնոսա խնդու-
 թեամբ եւ մեծարանօք.....
 եւ գրեաց նոցա թուղթս
 փոխանակ թղթոցն՝ զոր
 բերին նմա.

1 Ս-բինս Ե-ստորգեայ. ասորի բնագրին եւ Մ. խո-
 րենացւոյ համեմատ պէտք է աւելցընել՝ «րդի եւ կարդալ՝
 Ս-բինս րդի Ե-ստորգեայ:

2 «Ա-րդուպտ-րին» ասորի բնագրին մէջ Անան
 (Հանան) կը յորջորջի Եթ (Պիւրատնի բնագիր) «ταβελλά-
 ριος, tabellarius,» «-ս-ր-հ-ն-դ-ի» եւ (Փիլիպոսի բնագիր)
 Եթουλάριος, tabularius «հ-ս-տ-ր-ի-՝ + ր-դ-ու-լ-ը:»
 Եւստերիոս կամ իւր թարգմանիչն՝ որ իրենց առջեւ առաջին
 կերպ ընթերցուածն ունէին, թարգմանեցին ταχυδρομος,
 «-ս-ր-հ-ն-դ-ի» եւ Եւստերիոսի հայերէն թարգմանութիւնն
 ալ ունի «սուրհանդակ»: Բայց «Աբգարու թուղթը», միւս
 ընթերցուածին հետեւեցաւ եւ թարգմանեց «հաւատա-
 րիմ:», Մ. խորենացւոյ գործածած աղբիւրին համեմատ,
 պիտի տեսնենք զԱնան մերթ «սուրհանդակ», եւ մերթ
 «հ-ս-տ-ր-ի-՝:»

3 «Աբգարու թղթին», հայերէն բնագրին մէջ Միջ-
 քէրք չկայ: Պէտք է աւելցընել, վասն զի թէ ասորերէն
 եւ թէ Մ. խորենացւոյ բնագրին մէջ կայ:

Եւ նոցա դարձեալ անտի, ելին յԵրուսաղէմ տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լոյ Տամբաւոց սքանչելագործութեանցն. որում եւ ականատես եղեալ, գատմեցին Աբգարու: Ընդ որ զարմացեալ Աբգարու, հաւատաց ճշմարտապէս իբր յարդարեւ որդի Աստուծոյ, եւ ասէ.

Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են, այլ Աստուծոյ. զի չիք ոք ի մարդկանէ որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած:

Եւ քանզի ապականեալ էր մարմինն իւր ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զԵւթն ամ, եւ ի մարդկանէ ոչ եղեւ նմա հնար բժշկութեան, ետ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, գալ եւ բժշկել զնա ի ցաւոցն, օրինակ զայս.

(Նոյն աղբիւրը. Գայն իւր շար համարօրոսած.)

Այս զօրութիւնքս չեն մարդկան, այլ Աստուծոյ. քանզի չիք ոք ի մարդկանէ որ կարէ յարուցանել զմեռեալս, բայց միայն Աստուած. (Թոմարի Աբգարու, էջ 1—4:)

Եւ Աբգար(ու)... ապականեցաւ մարմինն նորա չարաչար ցաւովք որ ի մարդկանէ չիք նորա բժշկութիւն: Եւ իբրեւ լուաւ եւ ուսաւ զանունն Յիսուսի, եւ վասն զօրութեանցն զոր գործէր նա, ... ետ տանել առ նմա թուղթ աղօթից ի ձեռն ծառայից իւրոց, եւ աղաչէր գալ եւ բժշկել զնա ի հիւանդութենէ իւրմէ: (Եւսեբ. Եկ. Պատմ. Ա. ԺԳ.:

Մ. Խորենացի պիտի հետեւի հիմայ այն երկու մեծ աղբիւրներուն՝ զորոնք նկարագրեցինք վերը, Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութեան հայերէն թարգմանութեան եւ Աբգարու լուրին: Ըստ կարելոյն բառական է իւր ընդօրինակութիւնը, մանաւանդ Եւսեբիոսէն: Բայց իւր պատմութիւնն՝ արդէն պատմուածին հետ կապելու

Համար, քանի մը յաւելուածներ (ընդմիջարկու-
 թիւներ) ընելէ չի քաշուիր: Օրինակի ա-
 ղագաւ՝ այս գլխուն մէջ կը « զգացուցանէ » Մա-
 ռինոս (Սաբինոս) « Հազարապետին » « զպատ-
 ճառս երթալոյն իւրոյ յարեւելս », եւ կը ջա-
 նայ « առնել զնա թիկունս օգնականութեան »,
 անտարակոյս՝ հռովմէական վարչութեան մէջ
 իւր ունեցած թշնամեաց դէմ (ԻԸ, ԻԹ): Մա-
 ռինոս կը պատասխանէ իրեն « սակս այնր ի
 կայսերէ կասկածելու », պատճառ չունի, միայն
 եթէ « հարկերն ճշգուծեամբ վճարէ » (Հմմտ.
 ԳԼ, ԻԶ): Գարձեալ կը տեսնենք թէ Աբգարու
 « ցաւքն . . . պատահեցին նմա ի Պարսից աշ-
 խարհին յառաջ քան զելթն ամ »: Այս ամէն
 բան՝ մեզի ծանօթ աղբիւրներուն մէջ կը պակ-
 սին, եւ ստուգիւ՝ դեռ մեզի անծանօթ մնացած
 աղբիւրէ մը յառաջ եկած չեն: Այդպիսի ընդ-
 միջարկութեանց (յաւելուածներու) մէջ պէտք
 է Մ. Խորենացւոյ ձեռքը ճանչնալ: Նոյնպէս
 իրեն գործն է Աբգարէն զրկուած անձնաւորու-
 թեանց հայացող: Մարիհաբ կ'ըլլայ՝ « բդեշխն
 Աղձնեաց », եւ Շամշագրամ՝ « նահապետ Ա-
 պահունեաց տոհմին »: Տեսանք եւ դեռ պիտի
 տեսնենք այսպիսի հայացումներու նման օրի-
 նակներ:

ԳԼ. ԼԱ. Թ. . . Ն. . . Ս. . . Փ. . . Յ. . . Բ. . . :

Աբգար Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յիսուս
 Փրկիչ եւ բարերար, որ երեւեցար աշխարհի երուսա-
 ղեմացւոց, ողջոյն:

Լուեալ է իմ վասն քո եւ վասն բժշկութեանդ,
 որ լինին ի ձեռս քո առանց դեղոց եւ արմատոց. զի որ-

պէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել եւ կաղաց զնալ եւ զբորոտս սրբել, եւ զայսս պիղծս հանես, եւ որ միանգամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբք՝ քժչկես. դու եւ զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրեւ լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից գործես զայդ, կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, եւ զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս եւ եկեսցես առ իս եւ բժշկեսցես զհիւանդութիւնս, զոր ունիմ ես: Նա եւ լուայ զի Հրեայք տրտնջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է մեզ երկոցունցս:

Որոց տարեալ զթուղթս, պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ: Զայս վկայէ աւետարանական բանն, եթէ էին «հանք ի հիւանդաց ելելոց առ նա. վասն որոյ ոչ համարչալին, որք լուանն, ունիլ ցՅիսուս. այլ ասեն

էին «հանք ի հիւանդաց ելելոց առ նա. վասն որոյ ոչ համարչալին, որք լուանն, ունիլ ցՅիսուս. այլ ասեն

ցՓիլիպպոս եւ ցԱնդրէաս. եւ նոքա ասեն ցՅիսուս:՝

Իսկ Փրկիչն յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա (Աբգար), ոչ առ յանձն, բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի այսպէս:

Իսկ Փրկիչն մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեաց զնա (Աբգար), ոչ էառ յանձն զնալ, բայց թղթոյ արժանի արար զնա (Եւսեբ. Եկ. Պատմ. Ա. ԺԳ. էջ 60), տող՝ 3 (հին թարգմանութիւն):

Նամակը փոխ առնուած է Եւսեբիոսէն, եւ ոչ թէ «Աբգարն իղնէն»: Մ. Խորենացւոյ

¹ Այս կոչումը կրճատուած աղճատուած է եւ գրեթէ անհասկանալի: Այս տեղս Մ. Խորենացւոյ բնագիրը շատ կրած պիտի ըլլայ:

եւ Եւսեբիոսի երկու բնագիրներուն մէջ միայն քանի մը աննշան՝ քերականական կարգի տարբերութիւններ կան: Մ. Խորենացոյ մէկ ընդմիջարկութիւնը (յաւելուածը) կը ջանայ՝ նամակին տրուած ժամանակը որոշել: Յիսուսի շքեղութեամբ Երուսաղէմ մտած օրը (Յ. Ժ. Ժ. 20—22) զինքը տեսնել ուզող «հեթանոսներու» վրայ՝ կը ճանչնայ Մ. Խորենացի Եղեւսիոյ թագաւորին դեսպանները: ¹

ԳԼ. ԼԲ. Պատասխանի
Բնութիւն Արեւելոյ, որ Բնութեան
Թանգարան Արեւելոյ հրատարակեց
Փրինսթոն:

Պատասխանի հրովարտակին² զոր ինչ գրեցաւ ի Յիսուսէ³ ի ձեռն Անանիա (Անան) սուրհանդակի առ Աբգար իշխան աշխարհի: (Եւսեբ. Ե. Կ. Պատմ.):

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրեւ ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Զի որ Բնութեան զեռն ոչ

¹ «Աբգարու դեսպանները դէպ ի Յուդայաստան ճամբայ ելան, եւ Փրկչին Երուսաղէմ մտած օրն հոն գտնուեցան:» Փիլիպպոսի ըսին. «Կ'ուզենք զՅիսուս տեսնել.» Փիլիպպոս գնաց Անդրէասին ըսելու. եւ երկուքն ի միասին Յիսուսին ըսին: Դեսպաններն այն ատեն տարուեցան Յիսուսին քովը, որ ընդունեցաւ անոնցմէ Աբգարու նամակը, մեծ ուրախութիւն ցոյց տուաւ եւ հրամայեց թողմասին, որ պատասխանը գրէ.» Շահխաթունեան, Ստորագրութիւն Իմաստներէ Եւսեբիոսի, Եւսեբիոսի, 1842. Հատ. Բ., էջ 142:

² Աբգարու առ Յիսուս գրած նամակը նշանակելու համար՝ Եւսեբիոսի հայ թարգմանութիւնը կը գործածէ «հրովարտի» բառը:

³ Եւսեբիոսի թարգմանութեան տպագրեալ բնագիրն ունի յերեւոյթ, եւ ոչ ՚ի Յիսուսէ: Ընդօրինակողի սխալ մըն է, որ հաւանականաբար համառօտութիւնը սխալ կարգալէն յառաջ եկած է: Ասորերէն բնագիրն որուն վրայէն եղած է հայ թարգմանութիւնը, ունի ԱՁԻԹ եւ յունարէն սկզբնագիրն ունի ՅՁ՝ Իησοῦ. Հայերէն բնագիրներու մէջ նմանօրինակ ծագում ունեցող վրիպակներ ցանցառ չեն:

հասարակութեան յիստորիական
 արժանիքն՝ նոյն հասարակութեան
 է-կեցեցեան: Իսկ վասն այնր
 զի գրեցեր դու առ իս գալ
 ինձ առ քեզ, արժան է ինձ
 կատարել աստ զամենայն
 ինչ վասն որոյ առաքեցայ
 ես: Եւ իբրեւ կատարեցից
 զայս, ապա համբարձայց առ
 այն՝ որ առաքեացն զիս, եւ
 յորժամ համբարձայց, ա-
 ռաքեցից զմի յաշակերտաց
 աստի իմոց, զի զցաւս քո
 բժշկեսցէ, եւ կեանս քեզ
 եւ որոց ընդ քեզ են շնոր-
 հեսցէ:

Զայս թուղթ եբեր Անան
 սուրհանդակ Աբգարու, ընդ
 որում եւ զկենդանագրու-
 թիւն փրկչական պատկե-
 ըին, որ կայ յեղեսացւոց
 քաղաքին մինչեւ ցայսօր
 ժամանակի:

Անան՝ սուրհանդակ Աբ-
 գարու (տ. վերագոյն): Եւ
 լուեալ զայս ամենայն Անան՝
 զոր ասաց ցնա Յիսուս,¹
 առեալ նկարեաց զպատ-
 կերն Յիսուսի ընտիր դե-
 ղովք, քանզի արուեստաւ-
 որ թագաւորին էր, եւ բե-
 րեալ մատոյց Աբգարու թա-
 գաւորի տեառն իւրում:
 (Թուղթ Աբգարու, էջ 6:)

Աբգարու նամակին պէս՝ Յիսուսի պատաս-
 խանին բնագիրն ալ Եւսեբիոսէն փոխ առնուած
 է: Եւսեբիոս չունի այն հռչակաւոր նախադա-
 սութիւնն, որ Եղեսացւոց նուիրական առ հաւատ-
 չեայն (պալատիոնն) եղած է, եւ որով կը վեր-
 ջաւորի նամակը՝ Աբգարու թագաւորին ասորերէն
 բնագրին եւ ասոր հայերէն թարգմանութեան
 մէջ. «Եւ քաղաքդ քո օրհնեալ լիցի, եւ թշնամի
 մի եւս տիրեսցէ դմա յաւիտեան» : Եւսեբիոսի

¹ Այսինքն Յիսուսին առ Աբգար պատասխանին բո-
 վանդակութիւնը, որ ըստ «Աբգարու թագաւորին» Անան բերա-
 նացի պիտի հաղորդէր:

Թարգմանած յիշատակարանին մէջ ալ հաւանականաբար չկարայս նախադասութիւնը: Յայտնի կը նշմարուի նամակին վերնագրին մէջ Մ. Խորենացւոյն ըրած փոփոխութիւնը: Անտարակոյս չուզեց որ նոյն իսկ Յիսուսի կողմանէ Հայոց Թագաւորին ուղղուած նամակ մը՝ պարզ սուրհանդակի՝ մը ձեռք գրուած ըլլայ, եւ Անանը՝ փոխանակեց Թովմաս Առաքեալով: Այս Թովմասը՝ զոր Թագէոս յեղեսիա զրկեց, բնականապէս իբր Քրիստոսի խոստմանը տեղեակ մէկը նշանակուեցաւ: Մ. Խորենացի «Աբգարու թղթով» որ գրուած պատասխան մը չի գիտեր, այլ պարզապէս բերանացի պատգամաւորութիւն մը², չէր կրնար սրբագրել:

Անանի գերն ուրեմն միայն նամակը տանելու մէջ կ'ամփոփուի, բայց յանկարծ աղբիւրը փոխելով հեղինակը պաշտօն կու տայ ասոր՝ տանելու «զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յեղեսացոց քաղաքին մինչեւ ցայսօր ժամանակի», որմէ Եւսեբիոս բնաւ տեղեկութիւն չունի:³

ԳԼ. ԼԳ. Քրիստոսի նշանակումը Առաքելոյն Թագէտի
 Ի պատճէն իշխանի հնգից:

Բայց յետ համբառնալու եւ յետ վերանալոյ Քրիստոսի Փրկչին մերոյ՝ Թովմաս տոսի յերկինս առ Հայր

¹ Տես աւելի վեր էջ 75, ծանօթ. 2:

² «(Յիսուս) ասէ ց'Անան հաւատարիմ արքային. Երթ եւ ասա տեառն քում, որ առաքեացն զքեզ առ իս. Երանի եւայլն եւայլն», Թուղթ Աբգարու էջ 5:

³ Անանին ձեռք Թագաւորին համար նկարուած Քրիստոսի պատկերին վրայօք տես Տիքսերոն, անդ, էջ 52 եւ յաջորդք:

⁴ Հոս յառաջ բերուած աղբիւրը՝ «Աբգարու թուղթըն» է: Պիտի նոտարագրուին այն ամէն բառերն ու նախա-

Առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց (զ)մի յիւթանասնից անտի՝ զԹագէոս, ի քաղաքն Եդեսիայ՝ բժշկել զԱբգար եւ աւետարանել ըստ բանին Տեառն: Արոյ եկեալ ի տուն Տուբիայ իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն բազրատունեաց, որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նոյն օրինօք եկաց մինչեւ հաւատալ ի Քրիստոս: Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Աբգարու ասէ, «Նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս», եւ իսկոյն կոչեաց զնա:

Եւ եղև ի մտանելն Թագէի, տեսիլ մեծ երեւեցաւ Աբգարու յերեսն Թագէի, եւ յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց եւ երկիր եպագ նմա, եւ զարմացան ամենայն իշխանքն՝ որ շուրջն կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն: Ասէ ջնա Աբգար, «Եթէ դո՞ւ իցես արդարեւ աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքելինձ այսօր, եւ կարո՞ղ իցես բժշկել զցաւս իմ:

Իւր, Թուլմաս մի յերկոտասանիցն առաքեաց առ Աբգար Թագաւոր զԱդէ առաքեալ, զի յիւթանասնից անտի: Եւ իբրեւ եկն Ադէ յԱռհա (Եդեսիա), եւ եմուտ նա ի տուն Տուբիայ որդւոյ Տուբէի Հրէի, որ էր յաշխարհէն Պաղեստինացւոց, եւ լուր եղև վասն նորա

ընդ ամենայն քաղաքն... Եւ իբրեւ լուաւ Աբգար արքայ... վասն նշանացն զոր առնէր... հաւատաց ի սրտի իւրում, թէ ճշմարիտ նա է՝ վասն որոյ առաքեացն առ նա Յիսուս՝...

Եւ ի մտանել նորա (Ադէի) առ նա՝ տեսիլ զարմանալի երեւեցաւ Աբգարու յերեսաց Ադէի, եւ ի նմին ժամու իբրեւ ետես Աբգար զտեսիլն՝ անկաւ առաջի նորա եւ երկիր եպագ նմա, եւ զարմացան ամենեքեան որ կային առաջի նորա, զի նոքա ոչ տեսանէին զտեսիլն...: Յայնժամ ասէ Աբգար զԱդէ. «Արդարեւ ճշմարտեալ էր իցիս զիս Յիսուսի զոր ասացն Առտնայ, այն որ ասացն իմ՝ եթէ որեքեքս...

գասութիւնները, ուր Մ. Խորենացի՝ «Թղթին» բնագրէն խոտորեւով Եւսեբիոսին բնագրին կը հետեւի:

1 Ար յիշեցընենք թէ «Թուղթը, Յիսուսի գրաւոր պատասխանի մը խօսք չ'ըներ, միայն բերանացի պատգամաւորութիւն մը գիտէ:

Պատասխանի ետ թագէ.
 «Եթէ հաւատացես ի
 Քրիստոս Յիսուս յորդին
 Աստուծոյ, տացին խընդ-
 րուածք սրտի քո:» Ասէ
 ցնա Աբգար. «Ես հաւա-
 տացի ի նա եւ ի հայրն
 նորա. վասն որոյ կամեցայ
 առնուլ զզօրս իմ եւ գալ
 կոտորել զՀրեայսն, որ
 խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր
 արգելեալ վասն թագաւ-
 որութեանն Հռովմայե-
 ցւոց:»

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն
 արարեալ թագէի, աւե-
 տարանեաց նմա եւ քաղաքի
 նորա. եւ եդեալ ձեռն ի
 վերայ բժշկեաց զնա. եւ
 զԱբգիու պատագրոս իշ-
 խան քաղաքին եւ պատուա-
 կան յամենայն տանն ար-
 քայի. նա եւ զամենայն՝ որ
 էին ի քաղաքին հիւանդք
 եւ ախտածէտք, բժշկեաց:
 Եւ հաւատացին ամենե-
 քեան, եւ մկրտեցաւ ինքն
 Աբգար եւ ամենայն քա-
 ղաքն. եւ զգուրս տաճա-
 րաց կռօցն փակեցին. եւ
 որ ի վերայ բազնին եւ
 սեանն կային պատկերքն՝
 ծածկեալ պատեցին եղե-
 գամբ: Եւ ոչ զոք ածէր
 բռնութեամբ ի հաւատս,
 բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ
 ի հաւատացեալս բազմա-
 նային:

«Եւ զի յաւելեցաւ իմոց, զի
 նա բժշկեցե զիւր եւ արցե
 իւր ինն:» Ասէ ցնա Ադէ.
 «... Եթէ հաւատացես քո-
 ի նա՝ արցին իւր քոն զի
 արքի քո: Ասէ ցնա Աբգար.
 «այսոպէս... հաւատացե ի
 նա, զի եւ զհրեայսն որ ի
 խաչ հանին զնա՝ իմեցայ եւ
 զօրս առնուլ եւ գալ իտա-
 րել զնոս՝ եթէ ոչ եր իմ
 արգելեալ վասն թագաւորու-
 թեանն հռովմայեցւոց:»

Եւ նոյն ժամայն եդ
 զձեռն ի վերայ նորա, եւ
 բժշկեաց զնա... Եւ (դ) Աբ-
 գիու... զի պատագրոս էր
 ... եւ բժշկեաց զնա...
 Նոյնպէս եւ յամենայն քա-
 ղաքին առնէր նշանս մեծա-
 մեծս եւ զօրութիւնս, եւ
 բժշկէր զամենայն ցաւս եւ
 զհիւանդութիւնս նոցա:

Այլ ոչ ինքն Աբգար թա-
 գաւոր եւ ոչ Ադէ առա-
 քեալ նեղէին զոք, թէ
 բռնապատելով ոք հաւա-
 տացէ ի Քրիստոս:

1 Մ. Խորենացի հոս իւր աղբիւրը կը ճօխացընէ:
 «Աբգարու թղթին» մէջ Աբգարու մկրտութեան յիշատա-
 րութիւնը չգտանք:

Իսկ Առաքելոյն թաղէի զխոյրարար ոմն մետաքսագործ մկրտեալ, եւ անուն կոչեցեալ Ադդէ,¹ ձեռնադրեալ ի վերայ Եդեսիայ, փոխանակ իւր թողու առարքայի: Եւ իւր առեալ հրովարտակ Սբգարէ, զի ամենեքին լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի, գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհին եւ զօրացն: Բայց Աբգար յօժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիբերիոս կայսր, որ ունի օրինակ զայս:

Ադէ կերպասագործ խոյրաքանդակ թագաւորին... եւ կարգեաց առաջի նոցա ի կարգ եպիսկոպոսութեան յիւրում տեղիոջ զԱդէ...

կամիմ՝ ես... թէ լուիցեն ամենայն որ զքարոզութիւն աւետարանին Քրիստոսի:²

Եւ ելեալ գնաց (Ադէ) ընդ Արեւելս:³

Բայց Աբգար թագաւոր քանզի ոչ կարաց անցանել ընդ Հոռովմոց տուն եւ երթալ ի Պաղեստինէ, քանզի կամէր երթալ սատակել զՀրեայս սակս խաչելոյ նոցա զՔրիստոս, գրեաց նա հրովարտակ եւ ետ տանել առ Տիբերիոս կայսր, յորում գրեալ էր այսպէս: (Թուղթ Աբգարու, էջ 35):

1 Ադդէ՝ ըստ «Աբգարու թղթին» եւ Մ. Խորենացւոյ, թաղէոսի՝ յԵդեսիա յաջորդին անունն է: Այս անունն յայտնապէս հայերէն սխալ կարդալէն յառաջ եկած է: Ասորերէն Ադդէ սկզբնականը, հայերէն պէտք էր «Ադդէ» թարգմանել, եւ գրեռուն նմանութիւնը (դ եւ գ) «Ադդէ» կարդալու պատճառ տուած է: Այս վրիպակը հետեւութիւններ չունի Մ. Խորենացւոյն համար, որ Եդեսիայի առաքեալը միշտ թագաւորի անուանէ: Բայց «Թղթին» մէջ անուններու նմանաձայնութիւններ յառաջ կը բերէ, որ մեծ շփոթութիւն կրնար ծնանիլ, եթէ գրեթէ միշտ Ադդէ տեղիւն եւ Ադդէ տեղիւր գրելով դարձան շտարուէր:

2 Մ. Խորենացի. «...տեղիւր հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքին լուիցեն ամենայն որ զքարոզութիւն աւետարանին Քրիստոսի»։ Իսկ «Թուղթ Աբգարու» (էջ 18) «Իմիս է թէ... լուիցեն ամենայն որ զքարոզութիւն աւետարանին Քրիստոսի»։ Բայց «Թղթին», այս հատուածը՝ տարբեր հատուածի մը մէջն է, ուր թաղէոս առաքեալին միտ գնելու համար ժողովուած եդեսիացիներու վրայ կը խօսուի:

3 «Թ. Աբգարու», էջ 45

“Աբգարու թղթին” մէջ՝ Աբգարու Տիրերիոսի հետ թղթակցութիւնը Թադէոսի մեկնելէն յառաջ է: Մ. Խորենացի՝ գլխուն բովանդակութեան մէջ նշանակուած “հինգ նամակները”¹ միանգամայն չտուած, ուղած է, (կը կարծենք) Թադէոսին պատմութիւնը վերջացրնել: Թադէոս առաքելոյն գալստենէն մինչեւ իւր մեկնումը՝ Աբգարու եւ իւր ժողովրդեան դարձին պատմութիւնը, ամփոփուած է ուրեմն՝ մեր քիչ մը յառաջ դրած հատուածին մէջ: Ասոր աղբիւրները շատ համառօտուած են, եւ դէպ ի վերջերը՝ բոլորովին հատուկօր² վիճակի մը վերածուած: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ իւր սովորութեան համեմատ կը յաջողի հեղինակը, իւր շարագրութեամբ ընդլայնումներ հիւսել մէջը:

“Աբգարու թղթէն” կը սորվի Մ. Խորենացի թէ Թադէոս կը բնակի Եգեսիա պաղեստինացի Տուբիա անուն հրէի մը տունը: Մ. Խորենացի անմիջապէս՝ Արշամայ կրօնական հալածանքներէն ազատելու համար Եգեսիա ապաստանող Բագրատունի ցեղին մէկ անդամը կ’ընէ զինքը: Ենանոսի (Գլ. ԻԳ) վէպին շարունակութիւնն է: Բայց դիտուած արդիւնքը ձեռք բե-

1 Ս. Մեսրոպայ ժամանակները, “հինգ նամակներու” նոր հաւաքածոյքի մըն ալ պիտի հանդիպինք. (Պատմութիւն Լոյս. Գ. Ծէ:)

2 Երբեմն ճանչնալն իսկ շատ դժուարին է, որովհետեւ “Թուղթ Աբգարու” եւ Եւսեբիոսի պատմածն (որ մինչեւ Եգեսացոց դարձը կը հասնի) շատ անգամ բոլորովին իսկ նման են իրարու: Եթէ փոխանակ թարգմանութիւնը համեմատելու՝ սկզբնական բնագիրները քովէ քով դնէինք. մեր դործն աւելի կը դիւրիննար, եւ արդիւնքն աւելի վճռական կ’ըլլար: — Իմա՛ գաղղ. թարգմանութիւնը: Ժ. Թ.:

րուած է: Ընթերցողը պիտի տեսնէ: գոնէ մի միակ
 Բագրատունի մը, որ Բաճաղու երկրպագութիւն
 չըրաւ, եւ մինչեւ քրիստոնէութեան դառնալու
 վայրկեանը հաւատարիմ մնաց իւր հայրենի օրի-
 նաց: Քիչ մը ետքը Թագէոսի «Եւ քնաց ընդ
 Արեւելս»ը կը գառնայ՝ «... քաց առ Սանատրուկ
 +եռորդի նորին (Աբգարոս), շրէ կարգեալ եր է վերայ
 աշխարհին եւ շքեացն»: Նախագագութեան վեր-
 ջին մասը՝ որ բողոքովին մութ է, չի՞ մատներ
 արդեօք հեղինակին տագնապը, որ իբր թէ աչ-
 քին առջեւ ունէր գրաւոր աւանդութիւն մը,
 ուր Սանատրուկ նկարագրուած էր «Թագաւոր
 Հայաստանի»¹:

Հատ դիւրին չէ ուրիշ մէկ յաւելուածն
 ալ մեկնելը, որուն համեմատ «տաճարները փա-
 կուեցան», եւ «պատկերներն եղէգով ծածկուե-
 ցան ու պատեցան»: Ասոր մէջ Բաուսագարտ-
 նէր² Եւսեբիոսէն ու «Աբգարու թղթէն» զատ՝
 աղբիւրի մը հետքերը գտնել կը կարծէ:

Եթէ խստապահանջ ըլլանք՝ կարելի է,
 բայց շատ անհաւանական է: Աւելի Մ. Խորե-
 նացոյ երեւակայութեան մէկ ծնունդը նկատե-
 լու է զայս: Տաճարները կը փակուին, իսկ պատ-
 կերները միայն եղէգով կը ծածկուին, որով-
 հետեւ Աբգարու մահուանէն ետքը, իւր յա-
 ջորդը՝ հեթանոսութեան պաշտօնը վերստին
 սկսելու համար, բաւական է եթէ միայն «բա-

¹ Տես վերագոյն, էջ 46, ծանօթ. 1:

² „Die Chrie“, Zeitschrift der D. Morgenl. Gesell-
 schaft, հատոր 10. էջ 510 եւ յաջորդ:

նայ զտաճարս կռոցն, (Գլ. ԼԳ.): Աւելի վար,
 Հայոց Պատմութեան Գ. գրքին, ԼԳ. գլխուն մէջ,
 պիտի կարդանք թէ նոյն իսկ Աոստանդիանոս
 միայն տաճարները փակելը բաւական համարե-
 ցաւ, եւ անմիջապէս նախորդ գլխուն մէջ (ԼԲ.)
 հեղինակը օրինակ մը կու տայ, թէ ինչպէս
 կրնան եղէգները ծածկել առարկայ մը:

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ ԵՎ ՏԵԲԵՐԵՆԵՐ:

Արգար արքայ Հայոց,
 տեառն իմում Տիբերի կայս-
 սեր հռովմայեցւոց խնդալ:

“Գիտելով իմ, թէ ոչ
 ինչ ծածկի ի քումմէ թա-
 գաւորութենէդ, այլ իբրեւ
 զմտերիմ քո՝ աւելի եւս
 իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ:

Ձի հրեայք, որ բնակեալ
 են ի գաւառս պաղեստի-
 նացւոց, ժողովեալ խաչե-
 ցին զՔրիստոս առանց իրիք
 յանցանաց, ի վերայ մեծա-
 մեծ երախտեացն՝ զոր ա-
 րար առ նոսա, նշանս եւ

սքանչելիս, մինչեւ զմե-
 ռեալս անգամ յարուցա-
 նել:

Եւ գիտեա, զի զօրու-
 թիւնքս այս ոչ են սոսկ
 մարդոյ, այլ Աստուծոյ:¹
 Ձի եւ ի ժամանակին յո-
 րում խաչեցինն զնա՝ արեգ-
 ակն խաւարեցաւ, եւ եր-
 կիր շարժեալ տատանեցաւ:

Արգար թագաւոր, տեառն
 իմում Տիբերիայ կայսեր,
 խնդալ:

“Ձի գիտեմ ես թէ ինչ
 ի թագաւորութենէդ քումմէ
 ոչ ծածկի, գրեցի իմա-
 ցուցանել ահաւոր մեծու-
 թեանդ քում, զի Հրեայք
 որ բնդ ձեռամբ քով բնա-
 կեալ են ի գաւառս Պա-
 ղեստինացւոց, ժողովեցան
 ի միասին եւ խաչեցին
 զՔրիստոս առանց իրիք
 յանցանաց մահու, ի վե-
 րայ մեծամեծ երախտեացն
 զոր արար առ նոսա՝ նշանս
 եւ սքանչելիս, եւ առնէր
 զօրութիւնս մեծամեծս,
 մինչեւ զմեռեալս անգամ
 յարուցանէր. եւ ի ժա-
 մուն յորում խաչեցին զնա՝

արեգակն խաւարեցաւ եւ
 երկիր շարժեցաւ, եւ դո-
 զացեալ սասանեցան ամե-
 նայն արարածք. եւ իբրեւ

¹ Աղբիւրին վրայ աւելցուած այս նախադասութիւնը,
 փոխ առնուած է “Արգարու թղթէն”, եւ կը գտնուի աւելի
 վեր գլխուն վերջերը:

առ ի նոցանէն այս իրօք
սպառեալ տիեզերաց եւ
ամենայն որդիք մարդկան:՝

Եւ ինքն (Յիսուս) յետ
երկից աւուրց յարեալ ի
մեռելոց եւ երեւեցաւ բազ-
մաց: Եւ այժմ յամենայն
տեղիս անուն նորա ի ձեռն
աշակերտաց նորա սքանչե-
լիս մեծամեծս կատարէ, որ
եւ առ իս ինքեան եցոյց
յայտնապէս: Եւ արդ այս-
ուհետեւ տէրութիւնդ քո
գիտէ, որ ինչ արժան է
հրամայել ի վերայ ժո-
ղովրդեանն Հրէից, որք զայն
գործեցին, եւ գրել ընդ ա-
մենայն տիեզերս, զի երկր-
պագեսցեն Քրիստոսի իբրեւ
ճշմարիտ Աստուծոյ: Ողջ
լեր:»

Եւ արդ այսուհետեւ թա-
գաւորութիւն քո գիտէ,
որ ինչ արժան է հրամայ-
ել ի վերայ ժողովրդեանն
Հրէից՝ որք զայն գործե-
ցին:» (Թուղթ Աբգարու,
էջ 35:)

Մ. Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայող
բնագրին հետեւելով, նամակին միտքը շատ
պարզ է: Հրեայքը բնաջինջ ընելու համար ան-
ձամբ երթալ չկարենալով, Աբգար կ'իմացընէ
անոնց ոճրագործութիւնը Տիբերիոսին, որպէս զի
ինքնակալը զանոնք պատժելու փոյթ տանի: « Հայոց
Պատմութեան » մեզի տուած բնագիրը շատ
հաւատարմութեամբ օրինակուած է: Աբգարին՝

1 Նախագասութեան վերջին անդամին, զոր Մ. Խո-
րենացին ի բաց թողած է, հայերէն բնագիրը գրեթէ ան-
հասկընալի (?) է, բայց կրնանք ասորի բնագրին ձեռօք ուղ-
ղել եւ մեկնել α. ζ α α λ ο) Δ ι ρ α δ α ο α δ λ ο α Δ α ο)
փոխանակ րէեղէր-ց՝ րէեղէր+ կարգալու, Տես Երուս. սպա-
գրութեան ծանօթութիւնը, էջ 86: — Հայագէտ գիտնա-
կանին ըսած դժուարութիւնը չենք նշմարեր ամենեւին.
սպառնալ՝ ընդունելութեան քով դրուած է սեռական
անուն բայի: Ժ. Թ.:

«Թագաւոր Հայոց», տրուած տիտղոսն, եւ Քրիստոսի աստուածութիւնն առաւել եւս շեշտելու նպատակաւ եղած երկու կարճ յաւելուածներ՝ նամակին բնաւորութիւնը զգալապէս փոփոխելու բաւական չեն: Միայն Մ. Խորենացւոյ աւելցուցած վերջին նախադասութիւնը, մեծ նշանակութիւն ունի, վասն զի Տիբերիոսի տուած պատասխանն ամբողջովին եղանակաւորելու պիտի առաջնորդէ զինքը: Բայց զՔրիստոս աստուածոց կարգը դասելու խորհուրդին առաջնութեան պատիւը՝ Աբգարին պիտի տրուի:

Պատասխանի Բղինյն Աբգարոս Ի Տիբերէսյ:

Տիբերիոս կայսր հռովմայեցւոց, Աբգարու թագաւորի Հայոց խնդաւ: Ձթուղթ մտերմութեանդ քո ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ շնորհակալութիւն ի մէնջ քեզ հասցէ: Թէպէտ եւ ի բազմաց մեր լուեալ զայդ յառաջագոյն, եցոյց եւ Պիղատոս ստուգապէս վասն նշանացն նորա (Յիսուսի), եւ եթէ յետ յարութեանն ի մեռելոց հաւատարիմ՝ եղեւ բազմաց, թէ Աստուած է: Վասն որոյ եւ ես կամեցայ առնել զայդ, զոր եւ դու խորհեցար: Այլ քանզի սովորութիւն է հռովմայեցւոց՝ աստուած ի հրամանէ թագաւորի միայնոյ ոչ նստուցանել, մինչեւ ոչ փորձեալ քննեսցի նա ի սինկղիտոսէն, վասն որոյ եւ իմ յայտնեալ զբանս զայս սինկղիտոսին, արհամարհեաց սինկղիտոսն, զի ոչ քննեցաւ նա յառաջագոյն ի սմանէ: Այլ մեք տուաք հրաման ամենայն ումեք որում եւ հաճոյ թուեսցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ աստուածս, եւ մահ այնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախօս կայցեն զքրիստոնէից: Եւ վասն ժողովրդեանն Հրէից, որ յանդգնեցան խաչել զնա, զորմէ լսեմ՝ թէ ոչ արժանի խաչի էր նա եւ մահու, այլ պատուի եւ երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն ի պատերազմէս սպանիացւոց ապստամբողաց յինէն, քննեալ հատուցից նոցա զարժանն:

(Եւսեբիոս. Եկ. Պատմ. Բ. 2)

Պիղատոս այնուհետեւ Տիբերիայ արքայի եցոյց վասն նշանացն տեառն մերոյ, եւ զի յետ յարութեանն

ի մեռելոց, հաւատարիմ եղեւ բազմաց եթէ Աստուած է:

... օրէնս հինս ունիք դուք, եթէ Աստուած, ի հրամանէ թագաւորի միայնոյ մի հաստատեցի, մինչեւ փորձեալ քննեցի նա ի սինկղիստսէ...:

Ինքն Տիբերիոս սինկղիստսին մատոյց զայս բանս: Իսկ ինքն սինկղիստսն... արհամարհեաց, զի ոչ քննեցաւ նա նախ ի նմանէ...: Ինքն Տիբերիոս եկաց մնաց յառաջին խորհուրդն զոր ունէր...

Եւ սպանուին մահու սպառնացաւ նա ամենայնի որ չարախօս կայցեն զքրիստոնէից:

“Աբգարու թղթին” բնագիրը:

Եւ գրեալ Տիբերիայ կայսեր՝ ետ տանել Աբգարու թագաւորի, եւ այսպէս գրեաց նմա:

Զթուղթ մտերմութեան քո ընկալայ եւ ընթերցեալ առաջի իմ զոր ինչ արարին Հրեայքն ի խաչելեալն, նա եւ վասն Պիղատոսի դատաւորի գրեալ. իմացոյց եւ ինձ Բղայնոս (Աւլբինոս) եպարքոս վասն սորին իրաց իսկ այսոցիկ՝ որ գրեալ է քո առ իս: Այլ զի պատերազմ Սպանիացւոց կայ առաջի իմ, որ ապստամբեցին յինէն ի ժամանակի յայսմիկ, վասն այսորիկ ոչ կարացի խնդրել զվրէժ իրացդ այդոցիկ. բայց պատրաստեալ եմ թէ յորժամ լիցի ինձ պարապ՝ հրամայեցից պատիժս օրինօք ի վերայ Հրէիցն անօրինացն որք անցին զօրինօք: Եւ վասն Պիղատոսի դատաւորի զոր արարեալ էր իմ անդ՝ առաքեցի նմա փոխանակ, եւ զնա լուծի թշնամանօք, զի անց նա զօրինօք եւ արար զկամս Հրէից եւ խաչեաց զքրիստոս յանդիման նոցա.² վասն որոյ լսեմ թէ եւ ոչ խաչի եւ մահու արժանի էր, այլ պատուի եւ երկրպագութեան եւ մեծարանաց ի նոցանէ արժանի էր. եւ առաւել եւս զի աչօք իւրեանց տեսանէին զամենայն ինչ զոր առնէր նա. բայց դու ըստ մտերմութեան քում եւ հաստատուն ուխտիդ քո եւ հարց քոց որ ընդ իս է, բարիօք արարեր զի գրեցեր առ իս զայս: 7

¹ Հայ թարգմանիչը սխալ հասկըցեր է ասորերէն սկզբնագիրը՝ որ բուրոբովին ուրիշ բան կ'ըսէ. «Թէ հրեայք ինչ ըրին խաչը, Պիղատոս կուսակալն իր կողմանէ գրած էր իմ Աւլբինոս եպարքոսիս, եւ տեղեկացուցած էր իրեն այն գէպերը՝ որոնց մասին կը գրես քու առ իս նամակիդ մէջ. (Աբգարու թղթին Աբգարէ, էջ 10 թարգմ. էջ 37,»¹)

² Ասորերէն. ܝܘܩܘܠܕ «առ ի հաճոյ լինել նոցա»²

“Աբգարու թղթին” մէջ՝ Տիբերիոս Հրէից
 դէմ իրեն առջեւ եղած ամբաստանութեան
 պատասխան կու տայ: Արդէն ուրիշ կողմանէ
 իմացած էր, եւ եթէ ապստամբած Սպանիացւոց
 դէմ մղած պատերազմովն արգելուած չըլլար,
 պատժած կ’ըլլար արդէն այս ոճրագործ ազգը:
 Սակայն եւ այնպէս զՊիղատոս վար կ’առնու եւ
 խօսք կու տայ որ միւս յանցաւորներն ալ պիտի
 չմոռնայ: “Հայոց Պատմութեան” մեզի տուած
 բնագիրն ասկէ շատ տարբեր է, եւ բոլորովին
 ուրիշ բովանդակութիւն մը կ’ընծայէ: Երկու նա-
 մակներն ալ ճիշդ մի եւ նոյն բառերով կը սկսին,
 եւ Մ. Խորենացւոյ նամակին վերջաւորութիւնը՝
 Տիբերիոսի պատասխանին համառօտ մէկ քա-
 ղուածքն է: Բայց նամակին մարմնոյն ալ մի միայն
 նպատակն է՝ Աբգարու առ Տիբերիոս գրած նա-
 մակին մէջ (յաւելեալ) վերջին նախադասու-
 թեան մէջ պարունակեալ հրաւերքին պատաս-
 խանել: Այս մասը կազմուած է՝ Եփեղէցւոյն
 Պատմութեան (Բ. 2, հայերէն թարգմանութիւն)
 գրեթէ բառ առ բառ քաղուած հատակոտոր-
 ներէ, ուր կը պատմէ Եւսեբիոս թէ Տիբերիոս
 առաջարկեց ծերակուտին (սինկղիտոսին) զՅի-
 սուս աստուածներու կարգը դասել: Այս խնդիրը
 Մովսէս առաջարկած էր, բնականապէս պատաս-
 խանն ալ ինքը կարկատելով կը յարմարցընէ:

“Աբգարու թղթին” նայելով՝ Եղեսիայի
 թագաւորը պատասխան՝ տուաւ Տիբերիոսին,

1 Կրիտիկա 119, Թուղթ էջ 37:

որուն սուրհանդակը մեծապատիւ մեծապարգեւ
ետ զրկեց, բայց նոր նամակը գրուած չէ: Մ. Խո-
րենացի՝ Եւսեբիոսինոյն գլխուն մէկ նախադասու-
թենէն եւ Տիբերիոսի նամակին մէկ հատա-
կոտորէն՝ որ իւր բնագրին մէջ զետեղուած չէր,
նոր նամակ մը պիտի շարագրէ:

Գ-ր-ձ-Է-Լ ի-ր-Է Թ-՝-՝-Պ-Բ Ա-Բ-Ի-Ր -՝-՝ Տ-Է-Բ-Ի-Բ-՝-՝ :

Աբգար արքայ Հայոց,
տեառն իմում Տիբերի կայ-
սեր հռովմայեցւոց խնդալ:
Զթուղթ գրեալ ըստ
արժանիքոյ տէրութեանդ
տեսի, եւ ընդ հրաման մտա-
ծութեանդ քո ուրախա-
ցայ. եւ եթէ ոչ ցասնու-
ցուս ինձ, գործ սինգղի-
տոսիդ յոյժ այսպանելի է,
քանզի առ դոսա՝ ի քննու-
թենէ մարդկան տուեալ
լինի աստուածութիւնն:
Եւ արդ այսուհետեւ եթէ
ոչ լինիցի հաճոյ Աստուածն
մարդոյն, Աստուած լինել
նա ոչ կարէ. եւ իբրեւ
յայսմանէ մարդոյն արժան
է քաւել զԱստուածն:
Բայց քեզ տեառն իմոյ
հաճոյ թուեսցի առաքել
զայլ ոք յԵրուսաղէմ փո-
խանակ Պիղատոսի, զի լուծ-
ցի նա անարգանօք յիշխա-

...զի առ ձեզ ի քննու-
թենէ մարդկան տուեալ
լինի աստուածութիւն. եւ
արդ այսուհետեւ թէ ոչ
լինի հաճոյ Աստուածն մար-
դոյն, Աստուած լինել նա
ոչ կարէ, եւ իբրեւ յայս-
մանէ մարդոյն արժան է
քաւել զԱստուածն: (Եւս.
Եկ. Պատմ. Բ. 2 հայ.
էջ 80:)
առաքեցի նմա (Պիղատոսի)
փոխանակ, եւ զնա լուծի

1 Ե- Է- Բ- Ի- Բ- յայսմանէ մարդոյն արժան է + - Է- Լ զԱ-
ր- Գ- Բ- Ի- Բ- ՝- ՝, թարգմանիչներէն մեծագոյն մասը սխալ հաս-
կըցած է նախադասութիւնը: Յունարէնը շատ աւելի լու-
սաւոր է. οὕτως κατά γε τοῦτο, ἄνθρωπον θεῶ ἴλεω
εἶναι προσήκει, Է- Բ- Ի- Բ- արդ արժան էցէ մարդոյ լինել հ- Բ- Է- Լ ընդ
Ա- Գ- Բ- Ի- Բ- ՝- ՝. որ ճիշդ կը համապատասխանէ Տերտուղիանոսի
լատիներէնին՝ որ Եւսեբիոսին իբր սկզբնապիւր կը ծառայի
հոս. Nisi homini deus placuerit, deus non erit, homo jan
deo propitius esse debet.

Հայոց առաքեցաւ: 1 Բայց յընկերաց նորա գլխաւորաց Սիմոն անուն, նա ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ՝ լուսիցես նմա, յորժամ եւ Հայրն քո Արտաշէս: Եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, եւ ճանապարհ կենաց ցուցցէ: Եւ յաւել եւս գրել (Աբգար) առ Արտաշէս արքայ Պարսից օրինակ զայս:

մենայն Հայաստան ազգս (Ա՛յ-բ-ն-ն-ի-ն Ս. Թ-տ-է-է, էջ 11):

Առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս բժշկեսցէ, եւ կեանս քեզ... շնորհեսցէ. (Թ-տ-է-է Յի-ն-ն-ի-ն Աբգար):

Թ-տ-է-է Աբգար-ն-ն-ի-ն Արտաշէս:

Աբգար արքայ Հայոց, Արտաշեսի եղբոր իմուժ Պարսից արքայի խնդալ:

Գիտեմ զի արդ լուեալ է քո վասն Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ, զոր խաչեցին Հրեայքն, որ յարեաւն ի մեռելոց, եւ առաքեաց զաշակերտան իւր ընդ ամենայն տիեզերս՝ ուսուցանել ընդ հանուր: Եւ մի յաշակերտաց նորա գլխաւորաց Սիմոն անուն՝ է ի կողմանս քոյոյ տէրութեանդ: Արդ խնդիր արարեալ գտցես զնա, եւ նա

Բայց յընկերաց նորա գլխաւորաց Սիմոն անուն, նա ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ՝ լուսիցես նմա... եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, եւ ճանապարհ կենաց ցուցցէ:

“Եւ բազումք յարեւելից ի նմանութիւն վաճառականաց՝ յիշխանութիւն Հռոմովոց դային, տեսանել զնշանան՝ զոր առնէր Ադէ առաքեալ. եւ աշակերտեալքն ի նմանէ ընդունէին ի նմանէ զձեռնադրութիւն քահանայութեան. եւ յաշխարհին իւրեանց յԱսորեստանի զգաւառականս իւրեանց աշակերտէին եւ տունս աղօթանոցս շինէին ի ծածուկ, վասն երկիւղի սյնոցիկ՝ ոյք երկիր պագանէին կրակի եւ պատուէին զժուրս, 1

1 Քրիստոնէական շատ հին զրոյցներէն մէկն է՝ թէ առաքելոց մէջ՝ աւետարանելու տեղերը վիճակաւ որոշուած ըլլան: Այս զրուցին պատմութեան նկատմամբ համա. Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden, I. էջ 11 եւ յաջորդք . . . :

բժշկեցէ զամենայն ախտս
 հիւանդու թեանց՝ որ ի ձեզ,
 եւ ճանապարհ կենաց ցուց-
 ցէ. եւ հաւատասցես բանի
 նորա, դու եւ եղբարք քո
 եւ ամենեքեան, որ հնա-
 զանդին քեզ կամաւոր: Ձի
 ախորժելի է ինձ, զձեզ
 ըստ մարմնոյ ազգականս՝
 լինել ինձ մտերիմ հարա-
 զատս եւ ըստ հոգւոյն:

Եւ մինչդեռ պատաս-
 խանի այսց (յետին) թղթոց
 ոչ էր ընկալեալ, վախճանի
 Աբգարիոս, թագաւորեալ
 ամս երեսուն եւ ութ:

Այս վերջին երեք նամակներն՝ որոնց մէջ
 Աբգար «արքայ Հայոց» տիտղոսն առնուլը կը
 շարունակէ, «Աբգարու թղթին» մէջ չեն գրտ-
 նուիր: Առջի նայուածքով կը տեսնենք անոնց
 մէջ Մ. Խորենացւոյ սովորական ընթացքը, որ է՝
 իրեն իբր աղբիւր ծառայող հատուածն կամ
 հատուածներն ընդարձակելի կէտ մը նկատել,
 զոր հարկ ըլլայ ընդլայնմանց եւ պարզաբանու-
 թեանց մէջ պատատել: Ուրեմն այս նամակներն
 ապահովապէս Մ. Խորենացիէն շարադրուած
 են: Ի մասնաւորի Տիբերիոսի կրկին պատասխա-
 նին նկատմամբ խօսած ատեն՝ այս նամակին
 պատճէնը՝ — Եդեսիոյ դիւաններուն մէջ դրուած
 է, — ըսելու փոյթն՝ արդէն ինքնին խոստովա-
 նութիւն մըն է:

Տեսանք թէ Տիբերիոսին պատասխան տա-
 լուն պատճառն՝ «Աբգարու թղթին» մէկ պարզ
 («կրկնեալ») բառն է: Նոյն բանն է գրեթէ՝ եւ
 Ներսէսի նամակին համար: Մ. Խորենացւոյ աղ-

բիւրին՝ հետեւելով, Ներսէ՛հ՝ պատգամաւորու-
թիւն մը ղըկած էր Աբգարին. արդ պատգամաւ-
որութեան համառօտակի նշանակուած բովան-
դակութիւնը՝ Ներսէհին ուղղուած նամակին իբր
ընդարձակելի կէտ ծառայեց: Ասորեստանի թա-
գաւոր՝ այս Ներսէհն ո՞վ է, որուն Մ. Խորենացի
ի Բաբելոն թագաւորել կու տայ, եւ զոր Ար-
տաշէսի որդի կ'ընէ: Ասոնք այնպիսի խնդիրներ
են, որոնցմով չենք կրնար այս տեղս զբաղիլ:

Իսկ գալով Պարսից Արտաշէս թագաւո-
րին, որուն վրայօք ԻԹ. գլխուն մէջ ընդարձակ
խօսուեցաւ, «Աբգարու թուղթը», բառ մ'իսկ
չ'ըսեր. ոչ անունն եւ ոչ մերձաւոր անուն մը
յառաջ կը բերէ: Ար կարծենք թէ Մ. Խորե-
նացի վերջին անգամ մըն ալ ուղած է Աբգարու՝
Արշակունեաց հետ ունեցած ազգականութեան
վրայ շեշտել, եւ կարելի է նաեւ Պարթեւաց
թագաւորութեան դարձին ձեռներէց ըլլալու
պատիւն՝ Աբգարու տալ: Միշտ ստոյգ կը մնայ
որ Արտաշէսի ուղղուած նամակն, Աբգարու՝
անոր որդւոյն Ներսէհին գրած նամակին կրկնու-
թիւնն է:

Այսպէս կը հասնինք Աբգարու թագաւո-
րութեան վախճանին: Մ. Խորենացի կ'ըսէ մեզի
թէ երեսուն եւ ութը տարի թագաւորեց Աբգար:
Արդ, ըստ Գենի Տելմարէի Ժամանակագրութեան,
եւ Գուտշմիդի ու Ռ. Գիւվալի երկասիրու-
թեանց, Յիսուսի Քրիստոսի ժամանակակից Աբ-
գար Ե. Սեաւը, նախ եւ յառաջ 6 տարի թա-
գաւորեց, Քրիստոսէ յառաջ 4էն մինչեւ Բ.

ետքը 7^{րդ} տարին. գահէն վար առնուելով՝ տեղն անցաւ Մաանու որդին՝ Մաանու Գ. (Քրիստ. ետքը 7—13). նորէն գահ ելաւ (Աբգար) եւ նոր շրջանին մէջ 37 տարի եւ ամիս մը թագաւորեց (Քրիստոսէ ետքը 13—50)¹: Այս վերջին թիւն՝ Աբգարու թագաւորութեան տեւողութեան նկատմամբ Մ. Խորենացւոյ տուած թուականին շատ զգալի եղանակաւ կը մերձենայ: Պարզ զուգադիպութիւն մըն է: Եթէ ոչ՝ Մ. Խորենացի ուստի՞ առած կրնայ ըլլալ այս տեղեկութիւնը: Յայժմ չկրցանք գտնել:

ԳԼ. ԼԳ. Յուսիս-Արեւելոյն Բերդ:

Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յԵդեսիայ, եւ քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս: Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, (զոր օրինակ) զգալուստ Առաքելոյն (Թագէի) ի Հայս, եւ հաւատալ Սանատրկոյ եւ թողուլ զհաւատն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, եւ կատարումն Առաքելոյն եւ որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Հաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտազ, եւ պատառումն քարին եւ յիրար գալ եւ ընդունել զմարմին Առաքելոյն, եւ առնուլ անտի աշակերտացն եւ թաղել ի դաշտին. եւ մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Սանդխտոյ հուպ ի ճանապարհն. եւ աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, եւ փոխել յառապարն²: Այս ամենայն, որպէս ասացաք,

¹ Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroëne, էջ 49. — R. Duval. Histoire d'Édesse էջ 47 եւ յաջորդք...

² յԱռապարն, Whiston թարգմանած է. in regionem saxosam (ի քարուտ տեղիս). Le Vaillant de Florival „dans les rocailles“. Langlois „dans les grottes“. Tomaseo „nelle roccie“. Խորէն Ստեփանէի աշխարհարար թարգմանութեան մէջ՝ «մի ժայռոտ տեղ» եւայլն: Այս թարգմանութիւններէն եւ ոչ մին գոհացուցիչ է: Սրբոյ մը նշխարները գտնուելէն ետքը, այս նշխարներն որոշ տեղ մը՝ յանուանէ նշանակուած վկայարան մը, կը տա-

այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, որ ինչ կա-
րեւորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել: Գոյնպէս եւ
որ ինչ վասն կատարմանն Ադդէի աշակերտի Առա-
քելոյն յԵդեսիայ յորդւոյն Աբգարու, գտանի յայլոց
պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ:

Որ (որդի Աբգարու) իբ-
րեւ թագաւորեաց յետ
մահուան հօրն, ոչ եղեւ
ժառանգորդ հայրենի առա-
քինութեանն, այլ եբաց
զտաճարս կռոցն եւ կա-
լաւ զպաշտօն հեթանոսու-
թեանն: Եւ յղեաց առ
Ադդէ, զի արասցէ նմա
խոյրբեհեղեայ անգուածով
ոսկւոյ, որպէս յառաջա-
գոյն առնէր հօրն նորա:
Եւ պատասխանի ընկալաւ,
թէ ոչ արասցեն ձեռք իմ
խոյր գագաթան (իշխանի)
անարժանի, որ ոչ երկր-
պագէ քրիստոսի Աստու-
ծոյ կենդանւոյ:² Եւ իս-
կոյն հրամայեաց միում ի
զինակրացն կտրել զոտս

Եւ յետ ամաց ինչ մե-
ռաւ Աբգար թագաւոր,
եւ եկաց ի թագաւորու-
թեան մի յորդւոց իւրոց,
այր չար եւ ապստամբող...
որ ոչ ընդունէր զվարդա-
պետութիւն քարոզութեան
աւետարանին: Յղեաց առ
Ադդէ... եւ ասէ. “Արա՛
ինձ խոյրս ոսկեղէնս՝ զոր
օրինակ առնէիր յառաջ
հօր իմոյ:” Եւ ոչ առ
յանձն Ադդէ, առաքեաց
անդրէն եւ ասէ. “Ոչ թո-
ղում ես զպաշտօնս քրիս-
տոսի... եւ առնեմ խոյրս
անիրաւութեան:” Եւ իբ-
րեւ ետես նա՛ եթէ ոչ
հաւանինս կատարել զկամս
նորա, յղեաց եւ խորտա-

րուին: Ուրեմն հոս՝ Աբգար յատուկ անուն է: Հ. Տա-
շեան (Հանդէս, 1893, էջ 261) այս առթիւ կը յիշէ՝ Էջ-
միածնի Առապար հարթաստանի վրայ՝ հռչակաւոր եկեղեցի
մը, որ Սուրբ Գրիգոր Աբգարին կ'անուանուէր: Չենք
տարակուսիր, որ այս գիտնական Մխիթարեանը լիովին
իրաւունք չունենայ: Ստոյգ է, այս եկեղեցին շինուած է
Է. դարուն կեսերը, Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսին ձե-
ռօք (640—661), բայց մեր ընթերցողները գիտեն թէ Հայոց
Պարմենիան շարագրութիւնը հարկ է որ սուելի ուշ ժա-
մանակի գործ ըլլայ: “Սուրբ Գրիգոր Առապարին” վրայ
տես Շահխաթունեան “Նխորդութիւն Էջմիածնի” Էջմիա-
ծին, 1842, Հատ. Ա. էջ 285 եւ յաջորդք. Հ. Ղ. Ալիշան,
“Այբբար”, Վենետ. 1890, էջ 244 եւ յաջորդք:

1 Աբգարին խոյրս ոսկեղէնս՝ բառական թարգմանու-
թիւն ասորերէն ܠܘܥܝܐ ܝܘܘܢܐ ܕܘܫܟܝܐ. “Գործ Շարբիլի,”
գրուածքէն՝ որ “Աարդապետութիւն Թագէի” հետ մի եւ
նոյն տեղէ առնուած է, հատուած մը կրնայ իբր լուսաբա-
նութիւն գործածուիլ. ܠܘܥܝܐ ܝܘܘܢܐ ܕܘܫܟܝܐ ܝܘܘܢܐ ܝܘܘܢܐ
“փակեղն քանդակեալ պատկերօք ոսկւոյ.”, Տես Կիւրտըն
(Cureton), Ancient Syriac documents, եւսյլն, էջ 20 (42).

2 Հմմտ. Մարթ. Ժ. 2. 16:

նորա սրով: Որոյ երթեալ, եւ տեսեալ զնա՝ զի նստէր յաթոռ վարդապետութեանն, էաժ սուսերաւ եւ ի բաց կտրեաց զսրունս նորա եւ նոյն ժամայն աւանդեաց զոգին: Չայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ի յայլոց պատմեալ նախկին:

կեաց զսրունս նորա մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոջ եւ թարգմանէր ի մէջ ժողովրդեանն: Եւ ի մեռանէն իւրում երգմնեցոյց զՓլոտ եւ զԱբշղամայ, եթէ «աստէն իսկ ի տանս յայսմիկ ուր մեռանիմս վասն ճշմարտութեանն՝ սորա, զիք զիս եւ աստէն թաղեցէք:» Եւ որպէս երգմնեցոյց զՓլոտ եւ զԱբշղամայ, նոյնպէս արարին, թաղեցին զնա անդէն ի ներքոյ քան զմիջի դուռն եկեղեցւոյն՝ ի միջի ընդ արս եւ ընդ կանայս: Եւ եղեւ սուգ մեծ, եւ այլն. (Թուղթ Աբգարու, էջ 48:)

Բայց վիճակեցաւ Հայոց եւ Բարթուղիմէոս Առաքեալ, որ եւ կատարեցաւ առ մեզ յԱրեբանոս² քաղաքի: Իսկ զՍիմոնէ, որ Պարսիցն վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել՝ եթէ զինչ գործեաց եւ կամ ուր կատարեցաւ: Քանզի պատմի յոմանց, Սիմոնի ուրեմն Առաքելոյ կատարել ի Վերիոսփորայ,³ եւ թէ

1 Բնագիրն կատարեալ չէ: Տան ինչ ճշմարտութեան վրայ խօսք չի կրնար ըլլալ: Ասորերէն բնագիրն ալ լաւագոյն մը չէ. սակայն այս վերջնոյն վրայ դոյզն ինչ փոփոխութիւն ընելով, կարելի է թարգմանել. ի որն Այնր՝ վասն որոյ ճշմարտութեանն մերանիմ:

2 ՅԱրեբանոս քաղաքի, ուրիշ օրինակ մ'ունի՝ Արեբանոս: Մ. Խորենացւոյ վերագրուած՝ «Թուղթ առ Սահակ Արծրունի», ի մէջ կը գտնենք Ուրբանոս քաղաք ընթերցուածը (Գործք, Վեներա, 1865, էջ 295). Համեմատէ երեք ուղղագրութիւններն ալ. աւա;), աւա;օ), աւաօ;), Urbanus (Payne-Smith. Thes. syr.): Բոլորովին անձանօթ քաղաքին անունը յունական աղբիւրներն ալ շատ տարբեր ձեւերով կը ներկայացնեն. Οὐρβανόπολις, Ἀρβανόπολις, Ἀλβανόπολις, Κορβανόπολις, եւ այլն (Lipsius, Apokr. Apostelgesch. Գ. 59):

3 Ի վերջոյ, Whiston կը թարգմանէ, apud Bosphorum Kericum. Այս քաղաքը գտնելու շատ աշխատեցան, զոր ըստ Գուտշմիտի, պէտք էր՝ կովկասու հարաւարեւելեան զառիվայրին վրայ որոնել (Lipsius, Apokr. Apostelgesch. Ա. 612): Կը կարծենք թէ այս քաղաքն երբեք գոյութիւն ունեցած չէ, եւ մեր բնագիրը պէտք է

նա իցէ ճշմարտիւ, եւ թէ էր աղագաւ դալուստ նորա անդր, ոչ գիտեմ. զի գիտասցես՝ թէ ոչ ինչ մնայ յիմէ ջանից պատմել քեզ զամենայն, որ ինչ անկ է:

Վերը տեսանք որ Մ. Խորենացի՝ Թագէի ժամանակակից երկու թագաւորաց հանդիպած էր, (որ էին) Աբգար՝ ասորի զրուցին մէջ, եւ Սանատրուկ՝ հայ զրուցին մէջ: Առաջինը հայա- նաւ՝ երկրորդը՝ պարզ կուսակալի մը փոխու- եցաւ: Աբգարու մահունէն ետքը Սանատրուկ դարձեալ թագաւոր կ'ըլլայ, բայց Աբգարու որդիներէն մէկը՝ Եղեսիա քաղքին գերիշխանը կը մնայ: Ուրեմն Հայաստանը միշտ բաժնուած կը մնայ:

Քիչ մ'ետքը պիտի միանայ Հայաստան, Սա- նատրկոյ՝ Եղեսիա քաղքին տիրելովն եւ Երուան- դին ձեռք այս քաղքին Հռոմայեցւոց տրուելովը Հայաստան բնական սահմանները պիտի մտնէ:

կարգաւ է վերայ (Տաւրեան) քերտնէտնի քաղաքը (հմտ. Վոսպորոս = Βόσπορος. Եւսեր. Քրիստոսի Բ. էջ 76): Վերիսփորոյ ընթերցումն յառաջ եկած է ընդօրինակողէ մը, որ Մ. Խորենացիէն յառաջ կամ ետքը, Վերայ բա- սին գլխագիր էր համառօտութիւն մը (վ) կարծած եւ մեկնած պիտի ըլլայ: Մեր առաջարկած ուղղագրութեամբ կը մտնենք՝ Սիմոն Կանանացւոյն մարտիրոսութեան տեղւոյն վրայ եղած ծանօթ աւանդութիւններէն մէկուն մէջ. Σίμων ὁ ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας ὁ καὶ λεγόμενος ζηλωτῆς ἐν Βοσπόρῳ τῆς Ταυρίας ξίφει τελειοῦται (Lipsius, Նոյն տեղը Գ. 144): Հայ եկեղեցւոյ վկայարանութիւններ գրող- ներն ուրիշ աւանդութեան մը կը հետեւին, որ Վիպարոսի խղճամբա խուզարկութիւններէն անտես մնացեր է: Սիմոն առաքեալին՝ Հայոց, Պարսից, Բարեբոնի եւայլն, առաքեալ Սիմոնի մահուն տեղը՝ կը գնեն Ռուսթայ, կամ Ըսուս- թայ Ռամիայէն անդին. «Եւ ի տարեբարս յընդմեջ քաղաք- քի է ինչոն Ռամիայն իւր եւ անքէն իւրեցս», Յայսմաւուրք, 16 Փետր. հմտ. 30 Յունիս: Ռամիս (Յայսմաւ. 30 Յունիս) եւ Ըսուսթայ (Ինճինճ. Հին Հայաստ. էջ 534) տարբեր գրչութիւններն ալ կը գտնուին:

Սակայն Աբգարու որդւով եւ յաջորդովը դարձեալ յարաբերութեան մէջ կը մտնենք «Աբգարու թղթին», հետ, որ ղՍանատրուկ ամենեւին չի ճանչնար: Թէպէտ եւ «թղթին» մարմնոյն մէջ (էջ 30) Աբգարու որդին Մանուկ'անուանուի, սակայն գահ ելած ատենն ամենեւին չ'անուանուիր¹, եւ շատ իրաւամբ Մ. Խորենացի զինքն Անանու² կը կոչէ: Ադէին հետ ունեցած գործերն ու վերջնոյն մարտիրոսութիւնն՝ ինչպէս տեսանք, «Աբգարու թղթէն» առնուած են:

Գլխուն մնացած մասը վկայաբանական յիշատակարանաց յիշատակման նուիրուած է, որոնք անտարակոյս յունական սկզբնագրէն հայերէն թարգմանուած էին արդէն, եւ Մ. Խորենացի զասոնք իւր ձեռքին տակն ունէր, եւ չ'ուզեր ասոնց բովանդակութիւնը կրկնել: Հաւանական է թէ այս յիշատակարանաց մէջ յիշատակելու ենք «Սրբոյ Թարգմանութիւնն», զոր շատ անգամ գործածեցինք, եւ «Գործք Սրբոյն Բարեօրդեանի»³, որ հայերէն թարգմանութիւն մէջ հրատարակուած եւ Mösingerի ձեռք լատիներէնի թարգմանուած է⁴: Եթէ Սիմոն Կանանացւոյն գործքը հայերէն գոյութիւն ունի, չենք կարծեր որ տպուած ըլլայ: Այս յիշատա-

1 «Մի յորդոց էր», Թուղթ, էջ 48:

2 Գուաշմիդի ձեռնարկութիւնն՝ որով Μαρουσ անուն «Անանուն», ի փոխուելուն կարելիութեամբը յունական աղբիւրի մը գոյութիւնը կ'ուզէ ցուցընել (Glaubwürdigkeit եւայլն էջ 23), բոլորովին անհիմն է, Մ. Խորենացի միայն հայերէն աղբիւրներու հետեւած է:

3 Վենետիկ, 1874. 2 հատ:

4 Իննսրբուկ, 1877:

կարանին ուսումնասիրութիւնը շատ հետաքրքրական է, բայց մեկնաբանութեանց կը կարօտի, որոնցմէ հարկ է որ հոս հրատարինք:

ԳԼ. ԼԵ. Վ... Ս... Ռ... Ֆ... Ս... Ն...
 ... Ն... Ս... Ն... Ն... Ն... Ն...:

Սանատրուկ թագաւորեալ, զօրս ժողովէ ի ձեռն քաջացն Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց դայեկաց իւրոց, իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Արգարու, զի բոլորին տիրեցէ թագաւորութեան: Եւ մինչդեռ նա յայտմ էր, աստուածային իմն ակնարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Ադդէի յորդւոյն Արգարու: Քանզի սիւն կճեայ կանգնել տայր յԵդեսսիայ ի վերնատունն ապարանից իւրոց, եւ ինքն ի ներքոյ կալով հրամայէր զորպէսն առնել, որ զերծեալ յունողացն, անկաւ ի վերայ նորա եւ խորտակեաց զօտսն եւ սատակեաց:

Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի վրդովեցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, եւ նոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս եւ զգանձս թագաւորին: Ձորարարեալ, յետոյ ստեաց, նա եւ զամենայն զաւակ տանն Արգարու մաշեաց սրով, բայց յազջկանց՝ զոր եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից:

Սապէս եւ զգլուխ կանանցն Արգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ի Խառան, ի վերայ թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱրգարէ:

Հեղինէ... թագաւորեալ էր ի Միջագետս (Եւսեբ. Եկ. Պատ. Բ. ԺԲ.)

Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք որպէս եւ զայր իւր զԱրգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտիցն¹. այլ չոգաւ յԵ-

1 Մ. Խորենացի հոս ժամանակագրութեան ծանր վերպակ մը կը գործէ: Խառանի բնակչաց կռապաշտութիւնը՝ չէր կրնար քաղաքին յատուկ մէկ երեւոյթն ըլլալ, բայց

բուսաղէմ՝ յաւուրս Աղաւ-
դեայ, ի սովին՝ զոր մար-
գարէացաւն Ագարոս. եւ
տուեալ զամենայն գանձս
իւր յԵգիպտոս, եւ գնեաց
ցորեան բազում յոյժ եւ
բաշխեաց ամենայն կարօտե-
լոց. որում եւ վկայէ Յով-
սէպոս. որոյ եւ շիրիմ նշա-
նաւոր կայ առաջի դրանն
Երուսաղէմ մինչեւ ցայս-
օր ժամանակի:²

Յաւուրս Աղաւդեայ . . .
մարգարէացաւ Ագարոս՝
վասն սովոյն որ լինելոց էր
առ յապայ (Եւսեբ. Եկ.
Պատմ. Բ. Ը.):

Սով մեծ դիպեցաւ լի-
նել ի հրէաստանի, զի ի
նմա Հեղինէ տիկինն գնեաց
ցորեան յԵգիպտոսէ՝ բա-
զում ոսկւոյ, եւ բաշխեաց
ամենայնի որ միանգամ կա-
րօտեալ էին անդ . . . Ձի
սորին իսկ այսր Հեղինեայ՝
զորմէ յիշատակեաց այս
օրինակագիր (Յովսէպոս)
մինչեւ ցայսօր ժամանակի
շիրիմք նշանաւորք կան սո-
րա առաջի դրանն Երու-
սաղէմի (Եւսեբ. Եկ. Պատմ.
Բ. 12):

Այլ եւս «Աբգարու թուղթը» գործա-
ծուելուն հետք մը չենք գտներ: Այս գլխուն

եթէ շրջակայ բոլոր երկիրներս. դարձէն ետքը: Բաց աստի,
Խառան՝ ասորական կրօնքին վերջին ապաստանարանն եղաւ:
Ս. Եփրեմէն սկսեալ այս քաղաքը շատ ստեպ «քաղաք
հեթանոսաց», (Ἡρώδης, Ἰερουσαλήμ, Ἑλλάνων πόλις) կ'անուանուի:
Արարացւոց արշաւանքէն՝ շատ դար ետքը կրօնական վիճակը
նոյն էր, եւ 13րորդ դարու մէջ Բար-Հեբրէն (Bar-
Hebraeus) դեռ Խառանի հեթանոսաց վրայ կը խօսի:

1 Եւսեբիոսի հայերէն բնագրին մէջ՝ Ագարոս մար-
արէին անունը շատ աղաւաղուած է. մեր հատուածին մէջ
պայ կ'անուանուի. քանի մ'էջ աւելի վեր՝ (Բ. Գ. հայ.
Չ 82) Աբգար: Մ. Խորենացի աչքին առջեւ ունէր Աբգար-
իշդ ձեւը, միայն եթէ ըստ Գործք. Առ. 1. ԺԱ. 28՝ ուղ-
ած չէ:

2 Ադիարէնի թագուհւոյն՝ Հեղինեայ գերեզմանը,
եւ ցայսօր Երուսաղէմի հիւսիսային կողմը, գոյութիւն

միակ այն հատուածն՝ ուր կրնայինք աղբիւր մը մատնացոյց ընել, այս յիշատակարանին նոյն իսկ հակառակակախօս է: “Աբգարու թուղթին” մէջ երեք տեղ՝ խնդիր կ’ըլլայ Աբգարու կնոջ վրայ, որ Շղամատ (ܫܘܠܡܐ) կ’անուանուի եւ ամենեւին պատճառ չկայ ենթադրել տալու թէ ուրիշ “թագուհիներ” (ܟܢܝܝܬ) ալ ունենար Աբգար: Արդ յանկարծ կը տեսնենք թէ Աբգարու կանանց գլխաւորը (ܟܠܘܬܐ ܟܢܝܝܬܐ Աբգար) յերեւան կ’ելլէ, որուն՝ Սանատրուկ “զամենայն զաւակ տանն սրով մաշելէն” ետքը, կ’ուզէ “ի վերայ թողուլ նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց”: Այս կինը շեղինէ կ’անուանուի: Այն հնարիմացութիւնը՝ որ շարժեց զՄ. Խորենացի, զշեղինէն իբր Աբգարու այրին ընելու, Եւսեբիոսի էի. Պատմութիւն հայերէն թարգմանութեան մէկ սխալին վրայ հիմնուած է: Բ. գլխին ԺԲ. գլխուն մէջ իրօք ալ երկու անգամ շեղինէ նշանակուած է իբրեւ “տիկին Միջագետաց”², մինչդեռ Տիգրիսի վրայ գտնուած Ադիաբենք քաղաքին դշտոյն էր, քոյր եւ կին — պարսկական բարձր — Մոնոբազ թագաւորին, եւ մայր Իզատ թագաւորին: Աւրեմն շեղինէ ո՛չ Աբգարու եւ

ունի եւ “գերեզման թագաւորաց”, անուամբ ծանօթ է (Journal asiat. 1865, Հտ. 2, էջ 556. եւ յաջորդք...): շեղինէի ցեղէն “թագուհի”, մը դագաղը՝ զոր Պր. Սոլսի (de Sauley) Պարիս բերած է, Լուվրի թանգարանը կը գտնուի:

1 Թուղթ Աբգար, էջ 10, 17, 30:

2 Նմանապէս յունարէն բնագիրն ալ կրնար զինքը մոլորեցընել, որովհետեւ գլխուն վերնագրին մէջ շեղինէ նշանակուած է իբր “թագուհի Ռսրոյենաց”, իսկ գլխուն մէջերը կը գտնուի “թագուհի Ադիաբենաց”, ուղիղ ձեւը

ոչ Սանատրկոյ հետ գործ ունէր: Յովսեպոս երկարածիգ¹ կը պատմէ՝ այս թագաւորական ընտանեաց² ի հրէութիւն գառնալուն հետաքրքրական պատմութիւնը, եւ թէ ինչպէս Հեղինէ եկաւ Երուսաղէմ հաստատուեցաւ, ուր անսպառ գթասիրութեան համբաւ ստացաւ: Եւսեբիոս՝ փոխ առած է Յովսեպոսէն՝ 44ի սովի ժամանակ թագուհւոյն բարեգործութեան դերը, եւ իւր գերեզմանին շինութիւնը: Մ. Խորենացի իւր Հայոց Պատմութեան հիւսելու համար՝ այս կտորն Եւսեբիոսի հայերէն թարգմանութենէն առած է: Չկայ բան մը որ կարենայ լաւագոյն կերպով ցոյց տալ՝ իւր պատմութեան խմբագրութեան արուեստական նկարագիրը:

ԳԼ. ԼԶ. Յուսեպոս Նորդիւն Մժբին Կառնի, Ի - ան- - - -
 Նախընթեան Սանատրկոյ, Ի - հաս- - - - Նորդին:

Այլ, որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ, ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ի շինուածոց Մժբին քաղաքի: Չի ի շարժմանէ խախտեալ, քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, եւ պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատուարաւ,³ եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, մի դրամ ի ձեռն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ, եթէ «ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, եւ այս միայն մնաց:»

Բայց թէ ընդէր Սանատրուկ կոչեցաւ, ասելի է: Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Արգարու Օդէ, պատահէ բքոյ ի լերինս

1 Հն- - - - Ի. Բ:

2 Հեղինէ հրեայ էր ուրեմն, եւ ոչ՝ Մ. Խորենացւոյն բաղձանաց համեմատ՝ քրիստոնեայ:

3 Պարս- - - - անաարակոյս Խաղա (Փագտուրա) (Land, Anecdota syriaca, Գ. էջ 207. տ. 20. եւ 208, տ. 12), որուն Payne-Smith (Thesau. syr.) անգոհացուցիչ մեկնութիւն կու տայ. pars quadam munimentorum muris, «մասն ինչ շինուածոց քաղաքին»:

Աորդուաց. ցրուեաց զամենեսեան միրիկ, մինչ ոչ գիտելով ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա Սանուայ, քեռ Բիւրատայ բագրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: Չորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ եղաք վերահասու, այսպէս է, շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ, պատահեաց մանկանն եւ դայեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկէն զանուանակոչու թիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանուայ: ¹

Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի Պարսից արքայի, կեցեալ ² ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի, նետիւ ուրուք դիպեալ փորոտեացն, իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարման սրբոյ դստերն:

Ղերուբնայ ³ որդի Ափշադարայ ⁴ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յաւուրս Աբգարու եւ Սանատրկոյ, եւ եղ ի դիւանին յԵդեսիայ:

Այս վերջին գլուխն ամենեւին առիթ չլտար որ եւ իցէ աղբիւր մը նշանակել տալու:

¹ Հարկաւոր չէ այս ստուգաբանութեան տղայական նկարագրին վրայ մտադիր ընել տալ: Իսկ այս անունը շատ աւելի հին է: Այս անունը կը կրէր արդէն քրիստոնէական թուականէն յառաջ առջի դարուն սկիզբը Պարթեւաց մէկ թագաւորը (Σινατρούκης, Σανατρούκης).

² Փոխանակ կեցեալի՝ որ հոս գոհացուցիչ իմաստ մը չի տար, կը կարդամ՝ կեցեալ: Նախադասութեան այս անդամին մէջ միայն թագաւորութեան տեւողութեան վրայ կրնայ խնդիր ըլլալ, եւ սուրբ Բարթողիմէոսի «Գործք»-ի մէջ կը խօսի Սանատրկոյ (թագաւորութեան) քսան եւ իններորդ տարւոյն վրայ (Հմմտ. Ա. Կոմբան-Քիւն հայոց, Վենետիկ, 1874. Հտ. Ա. էջ 208.)

³ Տես վերագոյն, էջ 19:

⁴ Ափշադար, յայտնապէս այս անունն աղաւաղուած է, բայց բուն ձեւը գտնել շատ դիւրին չէ: Երկու ասորական տպագրութիւններն ունին ܐܘ ܦܘܠ (տպ. Cureton) եւ ܐܘ ܦܘܠ (տպ. Phillips). Երկու հայերէն տպագրութիւններն ունին Ափշադար (Վենետիկ) եւ Աբգաշարադ (Երուսաղ.) Մ. Խորենացւոյ ընթերցուածն ըստ բաւականի կը մերձենայ Ֆիլիպսի ընթերցուածին Այս երկու ընթերցուածներն իրարու խառնելով թերեւս կրնանք ܐܘ ܦܘܠ, Ափշադար ձեւը գտնել. բայց ի՞նչ պիտի նշանակէր ܐܘ.

Սակայն Խոսրենն անունը՝ զոր վերագոյն¹ տեսանք,
դեռ “Աբգարու թուղթը” կը յիշեցընէ:

Իսկ վերջին նախադասութեան գալով՝ արդէն շատ անգամ վկայութեան կոչելու եւ մեկնելու առիթ ունեցանք: Պարզապէս բովանդակութիւն է Աբգարի Աբգարայեանին եւ “Աբգարու թուղթին” վերջին նախադասութեանց, որոնց վրայ հիմնեցինք “Եգեսիայի դիւաններուն” իրական բնութեան վրայ մեր ըրած խուզարկութիւնները: Հոս կը վերջանայ Հայոց Պատմութեան այն մասը, որ՝ այսպէս ըսենք, երաշխաւորեալ է այս դիւաններուն աւանդական հեղինակութեամբը: Ա.Ձ. գլուխը կը փակէ՝ Թ. գլխով բացուած շրջանը: Ներկայ ուսումնասիրութեանս ընթացքին մէջ մեր ըրած դիտողութիւններէն բնական կերպով հետեւող եզրակացութիւնները կերպաձեւելու հոգը կը թողունք ընթերցողին:

¹ Տես վերագոյն էջ 72:

Յ Ա Ն Կ

էջ

Մովսէս Խորենացւոյ քննադատութեան նկատմամբ քանի մը խօսք	Ա.
Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ	1
Ա. Եղեւսիոյ դիւանները	6
Բ. Լերուքնայի (Ղարուքնայի) գիրքը	19
Գ. Արգարու զրուցին՝ Հայոց Պատմութեան մէջ մուծուիլը	38
Դ. Մ. Խորենացւոյ Պատմութիւնը	49

11

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Փ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալեմքեաբեա Ա. Յ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանի զառաջանալոցն. 1. Պիշոֆ, Լեհաստանի իրաւունքը: 2. Գրիգորի իրաւունք չայոց: 1890: 8° Երեսն 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեմբերի Յեա Ա. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւրքանց: 1890: 8° Երեսն 50 (պատկերազարդ): Փր. 1.—
- Գ. Տաշեա Ա. Յակոբիս, Ազատանգեղոս առ Գէորգայ աւորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազատանգեղեայ զրոց: 1891: 8° Երեսն ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տա Ա. Արեւելեան չայք ի Պոլսոյ վինա: Թրգմ. Յ. Գ. վ. Գալեմքեաբեան: 1891: 8° Երեսն 79: Փր. —.8:
- Ե. Տաշեա Ա. Յակոբիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի 1892: 8° Երեսն Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալպեք Տըվիէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն լ Փոքր Ասիա: Թրգմ. Յ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8° Երեսն 82: Փր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպ ի չայս: Թրգմ. Ռոսիսիոս Անոփեան: 1892: 8° Երեսն 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէ Ա., Նորագոյն աղբերք Սոփիսի Խորեանացոյ: չտ. Ա.: Թրգմ. Յ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երեսն Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալեմքեաբեա Ա. Յ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն չայ լրագրութեան: չտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երեսն 232 (Լուսանկարով): Փր. 2.50

- Ժ. Կոնստանդինոպոլիսի Փր. Կ., Բնութագրիչ գրոց Դաւթի Ան-
յաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Յ. վ. Տաշեան: 1893:
8° Երեսը է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոմարիկեան չ. Գրիգոր վ., չայք յԵղիսաբե-
թուպոլիս Դրանսիտուանիոյ 1680—1779: 1893: 8°
Երեսը Ժ+533 (1 զընկատիւ): Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զենոբ Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երեսը 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսապետ, չայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. չ. Բ. վ. Պիլէգիլճեան: 1894:
8° Երեսը 103 (6 տախտակ՝ 55 պատկերով):
Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեան Ա., նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. չտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Յ.
վ. Տաշեան: 1894: 8° Երեսը ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Յ. վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. չիւպչման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. չիւպչման, չայկական Յատուկ անուանք:
1894: 8° Երեսը 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Յակոբքոն վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: չտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երեսը ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Յակոբքոն վ., չայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երեսը 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եգերքը:
1895: 8° Երեսը 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոմարիկեան չ. Գրիգոր վ., Դրանսիտուանիոյ
չայոց Մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա
չայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երեսը Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Յակոբքոն վ., վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեանը, թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ կանոնք
Թադդէի: 1896: 8° Երեսը Թ+442: Ֆր. 6.—

ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տե-
ղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պ.: 1896:
8° է+62: ֆր. 1.--

ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ.
Մէնէվիշեան. 1897. 8° էջ ԺԶ.+107: ֆր: 1.50

